

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S. D. P. B.

Coll. No. 267

Title Mantrabhāgavata-
vyākhyā.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 267 Subject : Purāṇic lit.

Title : Mantra Bhāgarata Vyākhyā.

Author : Nilakantha. Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : V.S. 1944

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 11-1 by 4-5 Extent : 40 foll.

Language : Sanskrit. Script : Devanāgarī.

Remarks :

श्री गणेशाय नमः॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यत्र दिशोः परमं पदं प्राप्नुमं वे पुणोपालविशोः कर्मणि पश्यतः॥ ननु सत्यादिलक्षणं सर्वं दे-
 रसं विप्रोः परमं पदं पदनीयं स्वरूपं वे त्रिर विधेत्तत्राविद्यावद्विषयाणि कर्मणि न संभवेति न तसंक्रियावशात् मंत्राणां तत्राविद्या-
 नपरत्वं ततमो तत्कर्मवगत्या परमपदप्राप्तिः संभवतीत्ययोगोपेक्षियोग इति चेत् सत्यं सति परमात्मनः संस्वरूपाणि भूमीति
 कुरतरुफलोपमाभिमुद्रशब्दसूत्रविशद्विस्तु संज्ञानि तत्र भूमेर्वीजादय इव मुद्राब्जबलादयो नातिरिच्येते तत्राविद्ये के-
 राता नेक बीजगर्भफलमिव विराजि विशुद्धरेनेकशब्दलग्नी सिसचकाराणां त्वान्मूर्त्तत्वाच्चेनेकवत्सोऽप्ययोधरोद्धराणां च
 नेककर्मप्रयत्नः तस्यैकं सामवगेहो यस्य रूपं विभ्रदिमामविंदद्गुहेत्यादि प्रकृतिभ्यः तस्य यथेष्टां त्रादित्ये हिरण्यः पुरुषो-
 द्यते हिरण्यं समं हिरण्यं केरा इत्यादिना प्रागुक्तं स्यात् इयमेव गतिः सामवागेवर्कप्राणाः सामेति द्वाधिव्यादिः प्रपंचकस्मिन्ने-
 त्रंगुलिपर्वणी यस्य वराहस्य इमां पृथिवीमित्यादि प्रकृति यदा नामर्थः सोपं विदुति तस्यैव ईश्वरोऽनेन तदा राधनसिद्धा इन्द्राया
 ईश्वराः शलाटव इव फलभावं प्राप्तास्ते च सर्वे सर्वे श्वरा इति श्रूयंते त एते सर्व एव समाः सर्वे न ता इति तत्र वदन् सर्वे श्वरत्वा संभ-
 वादेक एवायं गोत्वादिवज्रलवंद्रवदाप्रतिदेवतं परिसमास इति स्वधर्मे रिव देवताधर्मे रिविस्तु यते उपहिते पूजाविधौ न च
 दर्शनात् तत्राविधिमिति नीदेवतास्वधर्मे रिव ब्रह्मधर्मेः स्तोतुं शक्या उपाधोऽनुपहितधर्मा न वेत तत्स्वरूपलोपप्रसंगात् गच्छ

तीव्रघटाकारो घटे गच्छति त्रयते। घटाकारस्येनेः स्पर्शं घटे स्तीति तु दुर्वचं यथा वाङ्मः॥ समारोप्य स्वरूपेण विषयो रूपवा-
 न्भवेत् विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवदिति। अयमत्र संशयः। एके कस्मिन् यथा दर्शे प्रासादो मुकुरांतरैः। सहितो हस्यते दे-
 वेधेवं लोकः सुरांतरैः। तस्मात्सु देवताः सर्वाः प्रत्येकं विषयोनयः। अयो नयोनयमेव यथा यास्कमुनीरितं। शयक्तिं विदेवतो
 मंत्रो विशुलीलोपवृंहितः। देवावः सयतो विशुः सर्वदेवतनामभूत्। अत्रां दागतयीत्याः प्रायः शस्त्रेषु संशयः। स्तुतशस्त्र-
 नयात्सर्वस्तुतो शस्त्रं प्रतिष्ठितं। अत्राविति। दशमंडला न्यवयवायस्याः सादशतयी बद्धवसं हिता तत्र स्थानात्तवां शस्त्रेषु
 प्रगीतमंत्रसाध्येषु देवतास्तवनेषु प्रायेण विनियोगोक्तिवाचसोमारव्ये सर्वा सामष्टवां शस्त्रेषु विनियोगदर्शनात्। यावतीः
 कामपीततावतीः शंसेविंदे विसर्वादाशतयीः शंसेदिति। कृतेति। विविमियोगादिष्वेत्वेत्यादयो मंत्राः शाखा ह्येदना दीनो क्रिया
 रास्मारका इति करणमंत्रा इत्युच्यंते एत एवावधातादि वदृष्टार्थाः। अतथा। अयमेतु ब्रह्मि अग्निं यजयेत्तामहे। प्रिमित्यस-
 कृत् यष्टव्ये देवतासंकीर्त्तिनपायमाना अग्निर्मूर्धं भुवो यतस्येत्यादयस्ते न यजि क्रियायाः स्मारकाः उदाहृतपात्रैरेव तस्याः
 स्तुतत्वात्। अपितु संस्कारकार एव एवंचैतन्मंत्रपाठप्रवक्तुं कृतो यागः संस्तुतः सन्नर्त्तं न नयितुं प्रभवति नान्यथातेनेते मंत्रा-
 मागो गभृता अपि अयथा तादिवन्न दृष्टार्थाः अपितु प्रोक्षणादिव दृष्टार्था एव ये तु मंत्राः स्तुवते पृष्ठेः स्तुवते प्रउसंशं सतीत्या

दिविधिविहिताः प्रगीताप्रगीतमंत्रसाध्यसर्वरूपस्तोत्रास्त्रार्यासोपिनक्रियोगभूताः अपि तु स्वतंत्राः यथाऽप्येवादीनां यस्यामे
 काश्चिदर्थेऽपि नमिष्यां गंगिभावः एवं सोमयागस्तोत्रास्त्रार्यामपि समुद्रितानामेकफलार्थत्वेऽपि नमिष्यां गंगिभावः । प्रया
 जदर्शप्रगीमासवत् । तथा च सूत्रं । अपि वा म्प्रतिसंयोगात्प्रकरणे सोति संसती क्रियोत्यति विदध्यातामिति । तदेतदाह । स्तुत
 शस्त्रुनयात्सर्वं स्तुतो शस्त्रु प्रतिष्ठितमिति । ॥ ४ ॥ अगुरुठानिसामानितुयो वेदोऽविच्छेद्यः । यज्ञं पृथगनुगमेव सर्वं स्तुत्योक्तं
 दनः ॥ ५ ॥ अविरोधादप्रवृत्तादेवताविग्रहादिकं । अर्थवादप्रामाण्यात्तुते वादरायणः ॥ ६ ॥ अविरोधादिति । विरोधे गुणावाहः
 स्यादनुवादोवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्शवादस्विधामतः । यजमानः प्रक्षर इत्यादिर्यजमानवत्प्रक्षरः प्रधानमिति गुणावाहमा
 त्रं । शब्दात्प्रतीयमानस्य यजमानप्रक्षरयोरभेदस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वात् । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिरनुवादः । तदर्थस्य लोके
 वधत्वात् । मेधातिथिर्हकारवाचनं मेधो भूत्वं शोभतेत्यादि विरोधानुवादयोरभावाद्भूतार्थवादोऽयं । विग्रहो हविषां भोगेऽप्यु
 च्यते प्रसन्नता । फलप्रदात्त्वमिति नित्यानि परमेश्वर इति पंचकं विग्रहादिकं । जगद्भ्राते दक्षिणामिंद्रहस्तं । अदीदिंद्रप्रस्थिते
 माहं वीषि । इन्द्रो दिव इंद्रं ईशोऽपि व्याः । तस्मा इंद्रः स्तुयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददाविति । ॥ ६ ॥ अर्थवादसमुत्तीतविधिर्मुख्य
 द्विधेर्वली । अतस्तस्यैष्टिरुत्तमकर्तृरंकल्पमृच्छति ॥ अर्थवादेति । प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयसस्तां देवता मार्कतः सपर्यव

र्थता स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यदित्यर्थवादपदप्रवेशे । अमुदात्तवोरुणीष्टिः प्रतीयते । यावतोऽप्यात्यतिगह्वरीयात्रावतो वारु
 णं चतुष्कपालात्रिर्वेदिति विधिवाक्यात्प्रतिग्रहीतुः साप्रतीयते तत्रा संजातविरोधादर्थवादार्द्धं संजातविरोधित्वादिति
 वाक्यमेव यावतोऽप्यात्यतिगह्वरीयेदिति विपरिणीमेन प्रवृत्तं तेनैकवाक्यानीयत इति सिद्धांतः ॥ ७ ॥ महाभागा देवताया इत्युप
 क्रमप्रकृतिसाधनाप्याद्ये तरेतरजन्मानो भवंती तरेतरप्रकृतय इति यास्कः । यो देवानां नामधा एकरवः । अदितेर्दहो अजायत द
 दादिति । परीतिः अतये तमेतमर्थं दर्शयंति । तस्मात्सिद्धं सर्वेषां मंत्राणां विष्णुपरत्वं । क्रियापरत्वे तु तेषामुपचारात् । तद्वत्तद्वत्
 लिंगानां क्रियांगे सामंजस्येनान्वयायोगात् । तथा हि । अग्निनीले पुरोहितमिति मंत्रे एकस्यैवाग्नेः स्तुतिकर्मणः यज्ञं प्रति पुरोहितमित्य
 नेनाहवनीयादिरूपेणाधिकरणात्वं देवमित्यनेन संप्रदानत्वं अस्ति जमित्यनेन करणाकारकत्वं होतारमित्यनेन कर्तृकारकत्वं
 रत्नधातममित्यनेन फलप्रदात्त्वमत्वं चोक्तं । न चैतद्विशेषराजा तमांजस्येन ज्वलनेतदभिमानित्यलेष्वरेवासंभवति न हि स
 र्वस्मिन् यज्ञे संप्रदानत्वं मुख्यं फलप्रदत्वं वा मुख्यमीश्वरं मुद्रत्वाऽन्यस्यास्ति । तथा होतारमस्ति जमितिसामानाधिकरण्यात्कालि
 गित्यनर्थकस्यात्तातेनैव होतुरपिलाभादोत्पद्यमानपरमेदेत्युचितं । ततश्च सार्वीत्यधर्मतां तु शाहकत्वधर्मतां चाप्युपा
 धिको मुख्य ईश्वर एवात्र स्तुतो भवति मुख्ययावत् । एवमदितिर्घोरदितिरंतरिहमिषादावप्यदित्यादिविषयोऽधिकस्य बलराए

वसादीन्सिद्धिनेव कीर्त्यते नत्व भूतंतददितिकृत्यर्थमुपयस्यते यजमानः प्रसरइत्याचर्यवाद्वाह। अन्यथा मंत्राणामर्थवादां
 चाविशेषायतिरितिदिक्। एवमप्याधानगतेष्टिविशेषेसौविष्टकृत्पांसंयासायांविनियुक्तोपमंत्रोवासाविद्रिष्टिदेवतापरतोये
 व्याख्यातः कर्मसमर्थः तत्रचनासंकोचेन विशेषणानामन्वयइत्यायाएवविदं कुर्वतु। एवंइति मंत्रेऽपिइतितीक्ष्णमा
 रालाभार्थेतिप्रातिपदिकोशेनतत्प्रदानसमर्थवेतनमुपदिष्यदितीयाविमज्जातस्यउत्पाद्यत्वविकार्यत्वसंस्कार्यत्वलहरा
 कर्मत्वासंभवादायत्वमेवोच्यते। तत्रेवमाणाभेदादाप्तिभेदाच्चेत्यमर्थः प्रतीयते। हेकेवत्यप्रदत्तांकेवत्यार्थकंठगतविस्मृतवा
 मीकरवदज्ञानमात्रापचामेनाप्रवानीतिवाहेसावीत्यप्रदत्तांसावीत्यार्थनदीसमुद्रवत्परिहेदाभिमानत्यागादवाप्रवानीतिवाहे
 सारूप्यप्रदत्तांसारूप्यार्थकीटभंगवत्धातेनावाप्रवानीतिवाहेसर्गप्रदत्तांसर्गीत्यर्थकमिरागामवदवाप्रवानीवा। यत्तुल्लोपमि
 त्यत्रवसमागरीत्यादेशाखेसाखावक्षित्रपरमेष्ठरत्वांशाखारूपंइत्येवायच्छेदनक्रिययाऽवाप्रवानीतिवा। तत्रमर्वायेहयाउत्तरउ
 त्तरेयो जघनइतिस्वसंवेद्यंअप्यापिइत्येतिशास्त्रमाखिनत्रिअत्रंवाइवइतिववासाविदः। देशखेत्वांअत्रायद्विनप्रीत्यप्यंतप
 रेहृदयावाचकैकर्मसमर्थनतावतामंत्रः सारसिकमर्थजहाति। नहिकसुचनस्तरीरसीत्येवागाहयत्यमुपतिष्ठतइसा
 याविंइवदस्यलहरायाकर्मकालेगाहयत्योपस्थापकत्वेपिअहरेंद्रीत्वंविहयते। ऐंइत्यस्यानर्थकापत्तेः। तस्मान्मंत्राणोसारसि

राम.

३

कमीश्वरपरत्वं सर्वदेवदत्तदमामंतीतिश्रुतेभूतत्वंमंतंक्रियापरत्वंतुविनियोगवशाज्जघन्यवृत्तेतिसिद्धम्॥ सएवंभूतोविशुःप
 रमकारुणिकोनामभिः कर्मभिश्चासदादिभिरात्रैराहूयमानः स्तुयमानश्च स्वस्यवैश्वर्य्ये अर्जुनादिभ्य इवेतरेभ्योप्याविष्करोति तदा
 राचवेत्सवंपरमंपदसत्यादिलहरांआत्मीयंप्रापयतीति युक्तं तरोयंविद्योगोयमंत्रेषु विलोः कमी शिवयतेति॥ तस्येवंपलोयमस्य
 विलोर्नमस्यत्वेत्कृत्यत्वंचविरुद्धद्वेष्टेयंवाहातुः। तंनेमिमिति। तंनेमिभूभवोययानमससद्गतिभिः। नेदीयोयजमंशिरः। ऐंअंमि
 रः। तंपरमेष्ठरंक्रभवेदेवायथाआनमंति एवत्वमपिआनमत्वा। सद्गतिभिः समानेयोमेराहानेः। भोभगवत्तमसोइत्येवंभावमे
 त्यर्थः। नेदीयोनेदीयांसं सुपांसु। लुगितिसुपोलुसविहिततरमंतर्धमिरामित्यर्थः। तथाचमंत्रोतरं। अस्तिआयान्कनीयसउ
 पारइतिउपारिसमीपे। कीदृशंतंनेमि। संसारचक्रस्यकालचक्रस्यवाआद्यंतमून्यस्यापिनेमिभिवनेमिपरिधिभूतं। अत्रफलो
 यमस्यपरिच्छेदकत्वेनेत्यादिदृष्टांतः। उहोयमस्यत्वाकाशवत्सर्वगतअनित्यइत्यादिदृष्टांतो नुरूपइति बोध्यं। पुनः कीदृशंयजं
 हविरात्रियेनिरुप्यते सोमेराज्यागतइत्युपक्रम्येवमुवाभवतिविस्मर्त्तव्यं यज्ञस्तस्मात्तद्विरातिष्यनिरुप्यतइत्युपसंहारात्सोमा
 भिमनिनंयज्ञापरनामानंविस्मृतेनयावाओम्पमंत्रः ससर्वोपिवेत्सवइतिगम्यते। १। तस्माइति। तस्मै नममिषवेवावाविरु
 पनित्यया दष्टेवोदससुष्टुति॥ २॥ तस्मैयज्ञायरनामविस्मवे ननेमिष्ठितंअभिषवे। चोः। अवाकृताकाशस्यजगत्कारणस्य

वीजो यमस्य अभितो वर्तमानाय कलोपमाय मो विरूपनित्या वाचा अपौरुषेय वेद रूपया सरस्वत्या सुष्टुतिशोभनोक्तति चोदस्व मेर
 यस्वा कीदृशाय तस्मै वृत्ते अभिमत कलवर्षिणो ॥ १॥ अथ पौरुषेयैरा मपि वाचामयमेव कृत्य इत्याह नामाकः ॥ यस्मिन्निति ॥ यस्मिन्नि
 श्चानिका व्यावर्केनाभिरिव श्रिता ॥ त्रिते ज्ञती ॥ सपर्यत व्रजे गतो न संपुजे पुजे व अष्टो अयुक्त न भंता मन्य के समे ॥ यस्मिन्नी मरे विष्वा
 निसर्वाणि का व्याका व्यान्यासवात्मी किमृतिभिः कविभिः कृतानि भारतरामायणादी निश्चिता श्रिता निर्वयवस त्रानिरेते यो प्रेति
 कल्पवर्णिनुपवी भेदे पि अर्थ तो भेदाभावा त्रितुल्य मभिप्रेत्यो त्वेवै देपियस्मिन्का व्या निश्चिता नीति ॥ तद्वद्व्योतः च केनाभिरिवे नित्यया
 नाभिमुक्तस्यैकदेशं व्याप्नोति एवंका व्यानिएनेले शतरववर्णियंतीत्यर्थः ॥ तमेते त्रितं त्रयाणां गुणा नोत नितारं माया या अपि सुष्टारं जू
 ती ज्ञा मत्पाध्या नेने नियावत्तु निर्मितिर्मनी या ज्ञातिः स्मृतिः संकल्प इति धी वृत्ति पु ज्ञाति राक्षस्य पाठात् सपर्यत प्रनयतं के येन व
 जे गो कुले गवः प्रसिद्धाः नशब्द इवार्थे संपुजे र की भावेन पु ज्ञात इति संपु कृतस्यै पित्रे सहि ज्ञात कर्मणि आत्मा वै पुत्र नामा सीति मेवंप
 व न्नमेदाध्यासेन पुत्रं स्पृशति पितुः प्रियार्थं यथा गो कुले गवो रहिताः ॥ एवं पुजे सत्ये अर्जुन प्रियार्थं अस्मा नृते स्ये वर ये तु र गात्र अपु रू
 ते योजित वाचा अर्जुन सारथ्यं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ मय प्रयो जनेन भंता मन्य के समे इति ॥ कुत्तिता अने अने के दुःशत्रवः समे सर्व न भं
 तां हि संतामिति ॥ मा भवन्नम्य के सर्वे इति यास्कः ॥ अत्र पुजे संपुजे यथाभ्यामर्जुन नंदावेव गृहीते सुक्रौ पुरो गतिहा स प्रा मा राया द्वजादिषु

राम.
४

दांतर समभिव्याहारवेति सत्तदयारवतिदां कुर्वता ॥ ३ ॥ योनमस्यः कृत्यः सर्वका व्याप्य पश्चरतस्य स्वरूपमस्य वामी ये सके मंत्रद्वये न दर्शय
 ति ॥ इदं मित्रमिति ॥ इदं मित्रं वरुणमग्निमादुरयो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ॥ एकं सद्विषा बद्ध्वा बदेत्यग्निं यमेमातरि पृथानमाहुः ॥ ४ ॥ यदिदं स
 देव सोम्येदमग्र आसीदिति वेदांत प्रसिद्धे एकमद्वितीयं सततदेव विष्वाः विद्वांसः बद्ध्वा बद्ध्वा प्रकोरेण बदेति कथयेति तमेवेदमित्रादिकं वाहुः
 यम्य सुपर्णो गरुत्मा इदिव्योद्योतमानः तैतयाः ग्रांही अतमे वाहुः ॥ अत्राहुः ॥ अत्राहुर्वदंति आहु रित्यभ्या सोर्थं सभय संघोतयति अतो दर्श
 नीयाः हो दर्शनीयेति वत् ॥ ४ ॥ ॥ कस्मपिति कस्मंनियानं हरयः सुपर्णो अयो वसाना दिवमुत्पतंति ॥ त आ व वृत्र अदना दतस्यादि हूते न द
 धि वी बु घते ॥ ५ ॥ यदेवं सर्वदेवतारूपं सततदेव कस्मं सूर्यमंडलांतर्वर्तिरुषिर्भवा चकः शब्दोण मभिवर्ति वाचकः ॥ तयोरेकं परं ब्रह्म कस्म
 इत्यभिधीयते यदादित्यस्य मुक्ताभाः सेवसाय यत्री लं परः कस्मंतदमसस्ता मकस्मंत एमरुशतः पुरेभा इति शास्त्रं प्रसिद्धं सत्यानेदं स्वरूपं भाः
 शाब्दे तं ज्योतिर्गीय आमपि भर्ग शब्देदि तं निया ने यां त्यवेति या ने स्थाने नि ही ने या नमस्य निया ने भूतलस्था पि अनुल स सुपर्णीः शोभने
 यतनाः हरयः यतभागहराः संतो ये दिवमुत्पतंति हरामपि भूमे न तिष्ठंति तेऽपि देवाः अयो वसानाः यंचम्या माहुता वायः पुरुष ववसे
 भवंतीति मुक्तेरशब्दे तै र्मानुषैः शरीरै राद्यादिता इत्यर्थः ॥ आः व वृत्र नृकस्मं समंता ज्ञो यया दवादि रूपेणा वत्य स्थिता इत्यर्थः ॥ वृत्तु व
 र्जने सत्परव्रजतस्य कर्म फलस्य सद्भात भोगस्थानादेत्येति शेषः ॥ तदेव सदनं तोति ॥ आदित्य अस्मादेव कृतस्य सरना तष्टते न जलेन

एयिवीव्युद्यते वृषिद्वारा क्रिना क्रियते सर्गवासापे रुका कृष्णसाविधं प्रयति मत्वा सर्वदेवाः भूमौ वासमरोचयंते तथैः ॥५॥ नहिं
 द्रं मित्रं सोयी विनिद्वयोरप्यनयोर्मित्रयोः सर्मदे उद्यत्ते स्मर्षते तत्कथं स्रयोतर्वर्जिततोम्यत सदमिधं कसंवस्ति त्यागं काहं आ कृष्णे
 नरजसावर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च। हिरण्ययेन सवितारयेनादेवो याति भुवनानि पश्य च ॥६॥ कृष्णेन कृष्णशक्तिनरजसारंज
 केन एष्येनानं यातीति श्रुतिप्रसिद्धेन सताहेतुना आवर्तमानः सवितारदेवो यातीति वदंत्या कृष्णकोत्पेवा न्याहकः प्रमाणाद्ये देवः प्राका
 रा आनंदोऽस्यादिति श्रुत्यंतरप्रसिद्धं सविभुश्चालकं कृष्णं रजसतः एयमिति दर्शितं। न च कृष्णेनेति रयेनेत्यस्य विशेषणं संभवति य
 वदितत्वात्। कृष्णमा इत्युक्तत्वात् अतएव विरोधाच्चः सोऽयं त्वं चोदिवा कीर्त्यता दोषचारि कर्त्तुं गाद र्शनात्। केयं स्पष्टा धी ॥७॥ अत्र
 वमंजं तरमुदाहरति। यत्कृष्ण इति। यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशत्तं वनस्य तीव्रतत्त्वा मेकविंशतिधा संभरानि सुसंभृता ॥८॥ हे भ
 गवन् यत्तयस्मात्तत्त्वं कृष्णः सत्यानंदस्वरूपोऽपि मायया रूपं रूपवज्जातीयं विषयं दृष्टिदिकं कृत्वा निर्माय वनस्य तीव्रस्या वरं जंगमं
 च प्राविशः प्रविष्टवानसि। एतेन तत्तद् दृष्टातदेवोत्प्राविशदित्यस्याः श्रुतेरर्थो दर्शितः। यतः प्राविशत्ततो हेतोः वनस्य तिभ्यः सका
 रा तत्त्वांतदंत संख्या सामान्यादिभ्यः सामान्यात्मा रूपं प्रविष्टं संभरानि विन्या एव समिध आदिनो मीत्यर्थः। सुसंभृता सम्यक् भरण
 वताभावेन। एकविंशतिधेत्येकविंशोऽयं पुरुष इति संख्या सामान्यादिभ्यः सामान्यात्मा रूपं त्वं दर्शितं। एतेन आपदे त्रायसेनं पुरो गत्या

राम.
५

वारा इत्येतेने प्रयोजनसंबंधो पितृदंतः प्रविष्टचेतनाभिषमन्वेन दमीत्वा जहति पुत्रदेवाः। अथा ब्रवीद्वृमिंद्रो ह निष्पन्नानां मि
 प्रायेतो त्यपि सर्वत्र ज्ञेयं ॥९॥ कुतो हेतोर्भगवान्भमाववत तारेत्यत्राह। उतेति। उतमातामहि यमन्वेन दमीत्वा जहति पुत्रदेवाः।
 अथा ब्रवीद्वृमिंद्रो ह निष्पन्नरेव विस्मोवितरं विक्रमस्व। ॥१०॥ माता अदितिः एयिवी नियावत। घोः पिता एयिवी मातेति मंत्रवर्गी त्रम
 हिषं महंतमिंद्रं अन्वेन त्वा तस्य हितं स्ववचनं प्रकाशितवती। तदेवाह। अमी इति। हे पुत्र अमी देवास्ता त्वां जहति तजंति गो ब्राह्मण
 यज्ञादीनामसुरैर्भुविभंगे कृते भाग मलभमानां देवास्तामरुहितारं संहंतीति भावः। अयं इंद्रो वृं वारवति धर्ममिति वृत्रं असुरकुलं
 निष्पन्नं घातयिष्यन्स्वयमशक्तः सन्निदमाहो हे सरेव अंतर्कामितया परमाप्त तमविस्मो व्यापनशील वितरं विशेषेण सुतरं क्रमस्व।
 अत्युक्तं पुराक्रमं कुरु असुरादृजहीत्यर्थः ॥११॥ सरवमिंद्रेणाभ्यर्थितो विस्मर्देवका उदरे योगमाया द्वारा प्रवृत्तसंख्या अशु
 र्गर्भा अवेण यदित्याह। सतेति। सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विस्मोक्तिं प्रतिदिशा विधर्मिणि। ते धीति मिर्मनसा ते विपश्चितः परिभु
 वः परिभवंति विष्मृतः ॥१२॥ कालेने मिपुत्राः षड्गर्भा त्वाः ब्रह्मारा माराध्या मरत्वं प्राप्ता अपि पितामहे न हिरण्यकशिपुना मां
 पितामहं परित्यज्य देवपितामहं प्रयंतो प्रयंस्वपितुर्हस्तेनैव मरणां प्राप्स्यथेति शप्ताः ते पातालेशानाः ब्रह्मवरदानावस्थलेन
 शरीरेण विनष्टा अपि दैत्यराजास्त्रिंशदशरीरेणैव वा सिद्धो दाह तलवरा वधोगमाया बले न जन्मांतरं लेभिरेतत्र च कंसी भूतेन

कालनेमितातेनि रूतादतिहरिदंशोउपाख्यायतेतेनयस्मामर्धगर्भतंरामोऽपिदेवकाउदरात्तामिगर्भएवयोगमाययानिष्काश्यरो
 हिराफउदरेनिवेशितइत्ययमप्यर्धगर्भएव। एवंसप्तअर्धगर्भाःभुवनस्यरेतोभुवनवीजभूतस्यविष्णोःप्रदिश्यतइतिप्रदिकृत
 याप्रदिशाआज्ञाकारिराफयोगमाययाहेतुभूतयाविधमिरावियरीतेधर्मेशोनामरत्नमंशोनजन्मादिभाकृत्यमिति एवैक
 येभूतरेष्ठतंतदुक्करेतिष्ठति। एतदेवाहतेइति। तेसप्तअर्धगर्भाःविषमिहोज्ञानवंतःधीतिभिःप्रवेष्टां देहानांनिधानैरवस्थांयुनेः
 परिभवंतिसाकलेयवर्तते। पुनश्चतेमनसापरिभुवः मनोमात्रेणमाधनेनविम्वतः देहंदिषादिसाकलेनसंपन्नाः संतः परिभवंति
 उत्पद्यंतेपुनरित्यर्थः। अत्ररामविषयेमनसेत्युभयत्रान्वेति तस्यमातृद्वयेऽपि मनोमात्रेणप्रवेशात्। सुकर्मजदेहाभावादिनिषे
 चं। ॥ कलमिहानमितिभगवतोभूप्रवेशउक्तसंविशदयतिवदमिति। यईचकारनसोअस्यवेदयईददर्शदिरुगिनुतस्मात्। सप्त
 तुर्योनापरिवीतोअंतर्बहुप्रज्ञानिर्कृतिमाविवेश। १॥ योयंधीधातुः ईएनंप्रयंचंकारकल्पितवान्सः अस्यएनंप्रयंचंतवेदत
 हिजडंभनःसकांयदेदितुमलंमदिवद्यटंयआहंकारः। ईएनंददर्शयोद्रष्टृत्वामिहानीतस्मादपिनुनिष्ठितंहिरुक्कष्टयकुडत
 एव। यएवंविधोऽहंकारस्याऽपिसाहीकेवलदृष्ट्यावसरूपः समातुर्योनासुपांसुलुगितिसुपोशयोनेःगभाशियस्यअंतर्मध्येपरि
 वीतोऽर्थाज्ञरायुगावेष्टितोभूत्वाभिर्कृतिभिर्मिआविशोवेशःकीदृशःबहुप्रज्ञाःअष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रस्त्रीपुत्रत्येकंद

काम-

रापुत्रावरकांकत्यांवजनपतःस्यष्टंपुरारोषुवद्भुजस्त्वं। एतच्चकलसक्तभगवान्स्वयमित्यस्याःसृतेमूलमूला॥ कथंकुत्र
 मातुर्योनावाविवेशेत्यतआह। कलमतमेति। कलमतमरुशतःपुरोभाश्चरिस्मर्चिर्वपुषामिदेकं। यदप्रवीतादधतेहगर्भं
 सद्यश्चिज्जातोभवसीदुद्रतः॥ ११॥ हेभूमन्तेतवरुद्ररूपेणपुरस्तिस्मोरुशतोनापायतःयद्वापुरःस्थूलसूक्ष्मकारणदेहावप्रसत
 स्तूर्यस्वरूपस्ययत्कलंभाःसत्यानंदविन्मात्रेरूपंजतरमप्राप्नुयाम। यस्यएकमित्तएकमेवअर्चिःज्वालावदंशमात्रं सम
 द्दित्रीवरुपैवपुषां देहानां अनेकेषुदेहेषुचरिस्सुमोक्तस्वरूपेणवर्ततेयत्कलंभाःअप्रवीतानास्तिप्रकर्षेणवीतंगमनेयेषु
 संचारोपस्थाःसाअप्रवीतानिरुद्रगतिर्निगडयस्तादेवकीत्यर्थः। कलामेदेवकीपुत्रायेतिहोदोमेदेवकारवकसमातृत्वद
 र्शनात्। सागर्भस्वगर्भेदधतेधारयतिदधधारोइत्यस्यरूपं। हप्रसिद्धं सःत्वंमातोबहिराविभूतःसद्यसद्यएवनिमित्तं चित्खलु
 हतोदुनोतीतिहृतःमातुःखेदकरोवियोगदुःखप्रदोभवसीत्यर्थः। एतेनदेवकीपतेर्वसुदेवस्यगृहेजन्मधृतवानितिस्मृतिं। त
 त्रवेकुठसेंद्रस्यवाकंअहंभुवंवसुनः प्रकृत्यतिरितिप्राप्तावयंशवसातुर्वरांयदुमितिचप्रमाणं। तत्रहरिवंशेहर्वसोमवंपया
 घपतेःसकाशाज्ञातस्ययदोःक्रोधादीनारभ्यशरवसुदेवांतोवंशउक्तं। विकटुवाकोपुनःसूर्यवंश्यादूर्यस्याज्ञातस्यय
 दारेवमाधवादिक्रमेणवसुवसुदेवांतोवंशउक्तः। तत्रयथावत्पुत्रस्यवसिष्ठस्यमित्रावरुणाभ्यांपुत्रर्जीतस्यापिनामरूपे

भद्रः प्रवृत्तमादिच्छेदश्च नासीत् एवं यथा तितो हर्षश्चावृत्तस्य यदोरपि ज्ञेयं यथा वृत्तस्य पुत्रस्यापि सनेतुमारस्य कार्त्तिकेय
 त्वेकं दृष्टिनाममात्रं मित्रं न व्यक्तिः तमस्यारं दर्थयति भगवान्नातुमारसंस्कंद इत्यावं कृत इति छांदोग्ये दर्शनात् । तथा
 अरस्ययायाता च ये हर्षश्चावृत्तस्य वसुरिति नाममात्रेण भेदः तेन वसुदेवस्य अरपुत्रत्वं वसुपुत्रत्वं च संगच्छेत । अतएव मु
 दाह तत्प्रतीत्यर्थः । अहं वसुनः वसोः सकाशात् भुवं अभवं नुमागमोऽभावशब्दभावो चाधीः प्रत्यः आद्यः पतिः स्वामी । अति को
 पात्कृत्स्नस्य जगत इत्यर्थः । तथा शब्दसावलेन तुर्वशं यदुं च घात्रावपं प्रकर्षेण आदितवानसि ॥ यदुवंशीपावयमतिवभवं
 त्तरा इति ॥ अत्र तुर्वसु ग्रहणं यथा तीयमदुवंशजत्वं ज्ञापयति ॥ तेन यदुवंशे उत्पन्नस्य देवकी भर्तुर्गृहे भगवा उत्पन्न इति सिद्धं ॥ ११ ॥
 अयं जातमात्रो मात्रावियुक्त इत्युक्तं तत्र हेतुमाह ॥ विष्णुमिति ॥ विष्णुस्तोमासः पुरुषस्य मकी भगवत्येव कारिणो यामनिगमनात् पुरु
 षः ककुहो यस्य हर्षदीर्घं मर्द्धं निपुवत योजनित्रीः ॥ १२ ॥ सोमासः सोमाः आज्ञासे रतु कस्तुताः महंतो विष्णु पुरुषसं वहायतं न
 अर्का अर्चकाः यामनिभक्तनेपुत्रे मयी यष परिदेषो गमनमंत्रे च सेतिलेर्ल कगताः प्राप्ताः ॥ यमो परिदेषो एव मित्वादिह परि
 वेषोपमेर्द्धं स्वोना ॥ के इव भगवत्येष्वयं सकारिण इव ॥ अयमर्थः एकः पुत्रमिव प्रेम्णा वस्त्रालंकारिणादिना विष्णुं महीकरोति अ
 परो दंडमपादाजानमिका ॥ तत्राश्वमेधे कुरुपत्वेपि भावे मे दातुं कुरुमो महावैत्रे लोकाक्रमणसमर्थः पादविदेयो यस्य सः कुरु

राम.

हः कुहकोत्तियतो यस्य हर्षदीर्घः जनित्रीः प्रथमाः मातरः पुवतयः देवकाद्याः वरुत्वं कल्पभेदाभिप्रायेण ज्ञायां वानमर्द्धं तिभग
 वदत्तेन मदिम्राः उपेता अपि न तत्कर्तृके रात्रे म्ना क्लिप्तं ते ॥ तेन प्रेमभक्तेषु गोकुलजनेष्वेव रक्तो भूदिति ॥ १२ ॥ सद्यश्चिज्जात इति
 यउक्तं जातमात्रं देवाः परिववृरित्याह वसिष्ठः सस्वरिति ॥ सस्वश्चिदित्यर्थः १२ ॥ भमाना आहं सा सो नील पृष्ठा अयमत्र ॥ वि
 एवं रादो अभिज्ञो मानिषेदनेरो नर एवाः सवने मर्द्धं ॥ १३ ॥ स्वः स्वर्गः यत्र दुःखेन संमिन्नं च यत्तं मर्द्धं ॥ अभिलाषोपनीतं व
 तत्सुखं स्वः यदा स्यदमिति कृतिनिरुक्तं सुखवता समानं सस्वः श्रीकृष्णाध्यासितं भूमंडलं ॥ चिद्दीत्यनर्थको निपातो स्रवचप्रति
 धार्यो वा ॥ हंसा सोहं सोः देवाः आसमंतात् अयमवचगताः प्राप्ताः तच्च तन्नः सुं भमानाः यो भवंतः दिव्यरूपधारिण इत्यर्थः ॥ नील
 पृष्ठाः उल्लोको रक्षा तनीडं स्वर्गः पृष्ठे येषां ते नील पृष्ठाः अंशमात्रेण स्वर्गे स्थित्वा सर्वात्मना भूमिमागता इत्यर्थः ॥ विष्णुं कुरु
 र्द्धः मधुक्लेदने वष्टिकरकस्यानमंतरिह स्यान्वदेवता यं अभिज्ञः समंतात् मामां मदभिन्नं निषेधनिषसाद ॥ अत्र वसिष्ठः
 शास्त्रदृष्ट्या प्रत्यगभेदादींस्वरमस्मच्छेदेन निर्दिशति ॥ मासुपास्वेति अहं मनुभवं मित्ती इवामे देवा दिवत ॥ तत्र दृष्टांतः ॥ नरो
 नेत्यादि ॥ नराद्य उपमार्थः ॥ यथानरो मनुष्याः सवने पुवजन्मा धुत्सवे ररावाः रमराणी लाः मर्द्धं कुरुयंतः संस्क्रियमारास्य
 शिरुयंति ॥ तदेवाह ॥ प्रवोजेति ॥ प्रकर्षेण व्रजते देशसी मामत्वं च गच्छते पुरुषाय नद्यो यमुनायाः संबन्धिजसं आ उभाव आर्षः

गाधं प्रवृद्धकाले पिबानुद्वमसि॥ अतो नोस्माकं पुरोवर्तिनो स्पृशेयः विष्पितस्येवेष्टिमाप्नोतीति विटपातीति वाचिवती
 तिवापितः विट्वासोपितश्च विष्पितः जगतः सृष्टिस्थितिप्रलयकृतः॥ तस्य॥ विष्पादस्यां रत्नं॥ कर्मणि षष्ठी॥ रने विष्पि
 तं पारं यमुनायाः परंतीरं प्रापयितुं पर्वन्स्नेहवान् आदरयुक्तो भव॥ यमुना चतुर्थं मार्गं दास्यतीति भावः॥ १४॥ ननु कथमिति
 सिन्ना नो कं त्रनयं दधाना स्माकं देवहेतुर्न तुरासः॥ १५॥ यत्र स्थाने गोपावत् गोपालपुत्रं॥ यत्र च अदितिर्मित्रो वरुणश्च
 सुदासे शोभनाय सत्रे नंदाय मंदं उत्सवादि रूपं शर्म सुखं अनामयं च यच्छति॥ तस्मिन् स्थाने नो कमपत्यंत नयं पुंजातीयं च
 दधानाः भवन्ति विशेषः॥ तत्र स्थाय यत्तेत्यर्थः॥ १५॥ एवं देवे राजतो वसुदेवः कलसा नीयनं दागारे यशो दानिकरे स्थापितवान्॥
 तेनैव सह गताः देवाः तत्रैव गतः स्वनृपं वशीयंति॥ इदमुत्पादिति त्रिभिर्मित्रैः॥ इदमुत्पादितुं मं पुरस्ताज्ज्योतिराम सो वपुना व
 दस्यात्॥ नूनं दिवो दुहिते रो विभाती गंतुं कुरुवन्नुषसा जनाप॥ १६॥ इदं शिमु रूपेण दृश्यमानं उनिष्ठितं तत्र वेदांत प्रसिद्धं ज्यो
 तिष्मिन्नात्रं पुरुषं मम सं ज्ञं ममः तमः कार्या तं सारा तत्कारणादव्या कृता च पुरस्तात् सर्व उदस्यात्॥ उस्थितं नित्यमा विभू
 तं वपुर्नं प्रशस्तं कर्म दुष्ट निग्रह शिष्टपालन रूपं देव्यं संहितिकं॥ वपुना वत् भवितुं जातमित्यर्थः॥ नूनं निष्ठितं उषसः उद्योमि
 तानिन्यो देवनाः गातुं दधिं वीकुरावत् अलं वकुरेधेति शेषः॥ जनाप दुष्ट निग्रहादिना जम हितमित्यर्थः॥ कीदृश्य उषसः दिवो उ

राम.
 २

हितः॥ अव्याकृता काशा ज्ञाता इत्यर्थः॥ अतएव विभातीः विशेषेण भांत्यः॥ १६॥ अस्पृशिति॥ अस्पृशु चित्रा उषसः पुरस्तादि
 ता इव स्वरवोः धरेषु॥ व्यवृजस्य तमसो हरोच्छंती रवन्मुचयः पावकाः॥ १७॥ पुरस्तात् इतः पूर्वचित्राः उषसः अस्पृशु अत्याच
 र्यकराः उषः कालाः स्थिता एव॥ इमे दिवो अग्निमिवाष्टमिव्याप्ति कित्वांसो अवेत संतपंति॥ प्रजा जेचि त्रयो गधमसि पारं नो अ
 स्पृशे विष्पितस्य पर्वना॥ १४॥ तथापि ताः मिता इव परिच्छिन्ना एव अत्यानंदकरत्वात्॥ अघ्नत नीत्वाः अरवं नंदप्रकाशिकेत
 र्यः॥ मितत्वे दृष्टांतः॥ अधो वुस उवपू ये कदे प्राप्ते दामात्र काष्ट तुल्या इत्यर्थः॥ एता स्तु वृजस्य संवेधितस्तमसो मूला ज्ञान
 स्य पोषकाणि दारदाराणि देहाद्यभिमानत उनिष्ठितं व्युच्छंतीः वेपरितेन प्रकाशयंतीः प्रकाशयंतीः अववदतः॥ यतः
 मुचयः शुद्धाः पावकाः शुद्धिकर्मः॥ अहो वृजस्य भाग्यं पत्रारवं उं ब्रह्म प्राक्कचिदव्यना विभूतमादिरभूदिति भावः॥ १७॥ न केन
 ले वृजस्य भाग्यं अपि नुभोजो पलकितानां वृक्षं कनया दवानामपीत्याह उच्छंतीरिति॥ उच्छंती रवचितयं तमो ज्ञात्वा धो देवा यो
 प सोमद्योनीः॥ अचिन्ने अंतः पणयः स संत बुधमाना समसो विमथे॥ १८॥ अघ्नो जात उच्छंतीः कंसेनाभिभूता न प्रकाशयं
 तीः उषसः चित संत ज्ञानी ता राधो देवा यो प सोमद्योनीः॥ अचिन्ने अंतः पणयधन प्रदानाय॥ मद्योनीः धनवतीः॥ अत्र वृजस्य
 तमसो हारा व्युच्छंतीरिति भोजा राधो देवा य उच्छंतीरिति वृजस्य ज्ञाना प गमेन परमपुरुषा र्थभागित्वं भोजाने श्रीका

विनावरपुरुषार्थमागित्वं चोक्तं तत्र कारणां प्रागेवोक्तं विस्मृतो मास इत्यत्र ॥ तथा अवित्रे अवनीये महामोहमेतमसिदिमये
 अंतःस्थिता इति शेषः पराणोऽसुराः संसृतुं यंतु ॥ यथा अनुबुध्यमानाः स्वहितमिति शेषः ॥ तदेवं सेवयेराक्रमत कलस्यो
 विर्भावो जनस्योपकाराय त्रजस्यैव ल्यापमोजानं रात्र्यादि लाभायेवेत्युक्तं ॥ १८ ॥ अपराम कलसयोः सूत्रांतर्कमिरूपयोः
 सादृश्यमाह अपादिति ॥ पाडू प्राडे तिस्रधया गभीतोऽमर्त्यमर्त्येना सयोनिः ॥ तामाश्रयताविश्वचीनाविचंता न्यसं चि का
 र्त्तनिविकुशं ॥ १९ ॥ स एव अपाडू प्रत्यङ् सन् प्राडः परागिवरति ॥ अंतरात्मापिसन् वहिर्भावे न उरुषां तासु परावरति ॥ कु
 तः स्वधया लोकानां पुरेणं न कर्मणा गभीतो वशीकृतः सन् अमर्त्यः कलसोऽमर्त्यो भीमर्त्येन कृत्स्नकार्फी भिमामि नास्त्रात्मना
 रामे रा सयोनिः समानार्थो यो नो उदरे स्थाने वा भवतीति सयोनिः सादर्यः सहवरम् ॥ तावु भावपिराम कलसोऽप्यंताश्रयवद्वेवो
 ॥ यो वै तत्कायसूत्रं विधातं चोत्तर्कमिरामिति प्रसिद्धो सूत्रांतर्कमि रोगो विप्रचीनाविचं चो व्यापको विचंता विविध
 प्रकारेण यंतौ चरतौ तयोरन्येकं सर्वे जनाः निविकुकार्यरूपत्वा ज्ञानं ति ॥ ज्ञातवतः प्रांड इति वा ॥ सूत्रात्मनो पिरासेकस
 मधिगम्यत्वात् ॥ अन्यं कलसं निविकुः इदं तया न जानीतुः प्रत्यगात्मत्वे नाविषयत्वात् ॥ गोपजना इत्यर्थात् ॥ २० ॥ हरिवंश
 क्रमेण प्रथमं शकटासुरभंगमारु ॥ एषुरिति ॥ एषूरयो दहिरोया अयो जे न देवा सो अमृता सो अस्यः ॥ कल्लाडुदस्या

राम.

दयोऽविहायाधिकितं तीमानुषाय कृपाया ॥ २ ॥ दहिरायाः दहिराविकं वंधी मृतु इत इत्यर्थः रथः शकवं अयोनिनियुक्तं
 अतुरैरिति शेषः ॥ एनं अमृता सो अमृताः देवा सो देवाः आसमंतात् अस्युः परिवाय स्थित वंतः ॥ ननु तं मं कु अशक्रुवत्रित्य
 थः ॥ तस्यः कल्लाडु कलसं प्राप्य विहायः आकाशः तं प्रति उदस्यात् उद्यतः ॥ कल्लेनांतरिहे उदित इत्यर्थः ॥ तदामानुषायमनुष
 रूपस्य कलसशक्रुवत्रित्यर्थः ॥ सरस्य रूपमनाशे विषये चिकित्संती विविकिं संती संदिहाना अयीषेष्टा सवी प्रजाऽभूदिति शो
 थः ॥ कथमेतच्छ कलसुक्तिं कथं वनिनस त्रिहितो विशिष्टुर्न मदिति इत्याम्बर्व मन्तेत्यर्थः ॥ २ ॥ शकुनिरुपायाः पूतनापावधमा
 ह ॥ हेतिरिति ॥ हेतिरिति ॥ हेतिः पद्विणी नदभात्यस्मान्नाद्यां पदं कुराते अग्रिधनि ॥ शत्रोगो भ्यश्च पुरुषेभ्यश्चात्मानो हिंसादि
 ह देवाः कपोतः ॥ २१ ॥ हेतिरिव हेतिरापुधवत् तत्पुरुषा पद्विणी अस्मान् भिभदितुमायातापिनदभातिनामिभवति ॥ प्रत्युत अग्रिधो
 ने अग्रिरूपस्य कलसस्य धाने तर्पणे निमित्ते आद्यां अग्रुगतिदीप्ता दानिषु अस्मां सिर्जता त्वत् ॥ दीपयंत्यो अग्नीष्टिकायां पदं स्थाने
 कुसते ॥ कल्लाडुत्तनदानवजिनवहावेव पयोतेत्यर्थः ॥ एवमुक्त्वा शांतिं पठंति शांति इति ॥ नो अस्माकं गोभ्यः पुरुषेभ्यश्च शं कभ्यो
 रामस्तु ॥ नो देवाः कपोतो मृत्योर्हो नो स्मान्माहि सीदिति ॥ २२ ॥ वायारुषिणा तृणा वर्त्तन कल्ले विहयसिनी ते देवांस्तं शपति सा
 कमिति ॥ साकं पक्ष्मप्रपत चायेरा किकि दीविना ॥ साकं वा तस्य धाया साकं नश्य निहा कपा ॥ २३ ॥ हे पक्ष्म महारोगवत्या परूपराह

सचायेराचायवरोनिशिशुनाकि की तयक्त माषरोनदीवता की उताकि कि दीविगकुलिनत्वत्पयननेहेतुनासाके सा ईत्वंप्रपत्त॥
 अंत रिहात अतोभव॥ तयावातस्यभाज्यामांसुरेखयायोम स्यर्शिन्यावात्पयासाकेसद्य एव नश्य नष्टा सदा तया निहा कंयानि
 तरां हाइतिकायतिशब्दं करोत्यनेपेति निहाका तीव्रवेदनात यासाके नश्य॥ नष्टेव तपि भगवान् समदी मोय घेष्टं विसृतिमिवः
 एवमुक्तं माने तत्रैव जातमिति ज्ञेयं॥ २२॥ ततस्त्रिचतुरवार्षिकं कसंगव्याधिं नोगोपाः प्रार्थयंते॥ अग्रितं मये इति स्तुतेना त
 त्रापं मंत्रः नवान इति॥ नवानो अग्र आभर सोहृमः सुहिती रिष॥ ते स्या मय आनृदु स्ता हता सो दमे दम इष्टो हृम्य आभर॥
 २३॥ हे अये जातारूपे रणां तास्य भगवन् नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्यः नवाः अभिनवाः अभिनवाः ह्री रमंडद विमस्तुन वनीतायाः यज्ञेय प्रा
 णा इषो आनि आभर आहर॥ सुति ह्रीः कल्याण भूमीः यामिर्भहितामिरायुः सत्त्व लारे ग्यादिकं भवतिता दशीभिरित्यर्थः॥ क
 यमेता लभ्यंत इत्यत आहः त इति॥ ये देवाः स्तां पुरा आनृदुः स्तुतवंतः त एव वयं दमे दमे गृहे गृहे त्वा हता सः तद्गताः स्याम॥ यस्य
 यस्य गृहे यद्यदस्ति तत्तत्तुभं निवेदयिष्याम इत्यर्थः॥ इष्टो हृम्य आभरेति पुनर्वचनमादराय॥ २३॥ एवंते यामिष्ट मनुतिष्ठ
 स्तानपि पदवंचयते तदा त एव मुकाल भंते उभे इति॥ उभसु चंद्र सविबोदकी श्री लो वेमिष्य य सिनत्वेका मपि वहुभ्योऽस्मभ्यं
 प्रयच्छसि॥ एवमा कुर्वित्यर्थः॥ ३३॥ अथिवनः अस्मान् उतु प्रसीः उक्ते रा पुरितवानसि हविष्यैः प्रवृत्त वेद्येषु यज्ञेषु तथा इत्य

राम
९०

नीमपि प्रयत्येत्यर्थः॥ शवसः वलस्य प्रतिस्वामिनि पंस्तो हृम्य आभर॥ यद्वा उभे अपि दर्शित्वमेव आसन्निस्रीराणीयेऽपि वास्तव
 यसीत्याश्रय इत्यर्थः॥ विवरूपे तपि पुष्टे स्वप्रतिविंवा नाम समाकं पुष्टिरर्थसिद्धेति भादः॥ २४॥ अतस्तेति॥ अतस्मयस्य वेद्य
 रो स्वेदं पथिषु नुहति॥ अमी महसु जेयं भू माष्टे वरु रुद्रः॥ २५॥ नवनवीतादेरववेषरोऽवस्थापने व्यवस्था र्थस्वेदं धर्मादकं
 पथिषु गीकाः ह्री रादि भाजन निवहंती नुहति स्म॥ अमं येन धर्मादकेन भुवं छोदयंति स्म॥ एवं अमागतमपि गत्ये ईरते वयं अ
 मि अमितः साकलेन अहनि श्रितं स्वजेन्यं सुस्पृज्यं स्वार्धं न वंर्तुं भूमप्रभ वाम॥ इत्या लोच्यते पृष्ठा पृष्ठानि रुरुद्र रिवेत्सेवा
 र्थः॥ एकस्य पृष्ठे परस्तस्यापि पृष्ठे पर इत्येव क्रमेणा रुद्रश्च अतुष्टस्यानस्यानस्यमपि ह्री रादिकं स्वायती कुर्वत्येवैत्यर्थः॥ २४॥ ए
 वमने के रूपे ये रव्यमश्रुति भगवति मेव तदाशयं विदुरोति॥ पंमर्त्य इति॥ यमर्त्यः पुरुष्ट हविद्विद्वि श्वस्य धायसे॥ प्रसादं वि
 त्तनामस्तता ति विदायेव॥ २६॥ पं श्री कसं विरवा त्मावे विश्वस्य धायं से तदमे पुरुष्ट हं वहुकामपमानं अत एव पितृनां नवनी
 तादीनामदनी यानां प्रसादनं आ स्वादनं कर्त्री रमुपलभ्यमर्त्यः आपवे जीवनाय अस्तता ति गृहस्य पालन कर्तव्यत्वेन विदत
 अ विदत जातवान्॥ अयमर्थः॥ यद्येवं वालाः सर्वे गव्यं मुह्यंति तर्हि जीवन्ती यो भविष्यति ति गृह संरुहो जूनः प्रवर्तते॥ भ
 गवांस्तत्वे पिगये मया स्वादिति॥ अयं रोचयद रुवो रुवाना इत्यंतै लोक संतर्पणं जं पुराय मेते प्राप्स्यंतीति चोर्वे रणा तदा स्वाद

यंतीति॥१६॥ तमेवं कुर्वीतानि गृह्य गोपी म नो य सो दी मानी य व दति अयं रोच प दिति॥ अयं रोच य द रु चो रु चानो इयं वा स य द्य शे न
 र्वीः॥ अप मी य त अ त पु मि र शे वेः सु वि द न मि ना च र्ष शि प्राः॥१७॥ अयं त व पु नः अ रु चः अ प्र का श मा ना नु गो प्य स्थाने पि स्थि
 ता मू री रा दी न र सा नु रो च य त भो क्तु रो च य ते॥ पु म म्भ रु चानः ते नो प्य से न व दी य मा नो ध र्त्वं करो ती त्यर्थः॥ अयं उ पा ल भु म नः
 र्वीः स्वा ये रु पाः ति प्रो ढा अ पि ना रीः वि वा स प त्र वि व स नाः करो ति॥ एवं व्या कु ली कृत्य प ला प त इ त्यर्थः॥ अने न श य ये ने त द य
 मान त्वे षे रा॥ तर्हि मू र्ही मि सि लि त्वा कु तो ये न ध्रु य ते त आ दुः अपं अ त पु मिः क र्म व द्धिः क र्म व द्धिः वे ग व द्धि रिति वा व त॥ अ रे व
 री य ते ल भ्य ते॥ वे ग व तो र्का द प्य धि कं धा व ती त्यर्थः॥ की द र्शो पं सु वि दा स्तुः भ रु रा सु र वे वि दं ती ति सु वि त्त ते न सु सु मा त्रा र्थि ना न
 ना मि स्थि ता र्शे रा नि मि त्रे न च र्ष शि प्राः च र्ष शीः प्र जाः स्ना तिलं व व ती ति च र्ष शि प्राः र ल पोः सा व र्ण यी त्राः मि ष्ठा र्थीः अ यं लो क म
 र्पी दां लं ध य ती त्यर्थः॥ व स्रु त स्रु य मा सा म मि प्रा यः॥ अयं वि दा त्मा सु ये रु चानः प्र का श पा नः अ रु चः अ रो च मा ना नु जे डा व द्दी
 दी न रो च य न प्र का श प ति॥ त स्य भा सा सर्व मि दं वि भा ती ति श्रु तं त रा न॥ अ य मे व वि शे षे रा र्वीः प्र जाः अ य क्रा पाः स य म न ताः
 स तीः ते न अ ने न स ते न वा स प ति॥ अ य मे व ज उ स्या म त स्य च प्र य च स्य स्फु र्ति स त्रा प्र द इ त्यर्थः॥ अपं अ त पु मिः स ते न व स्रु ना
 सं व द्धे र्दि या र्शे रं त मु रे रि दे ये र्म नो मा त्र तो गे ते री य ते ग म्य ते सु वि दाना मि ना स गु रा व द्धो प ल वि स्थाने न ता मि ना आ ल व नी

राम.
११

कृते नईयते॥ ताम्बा सुपरितिष्ठति विषयस्यायतनं महदिति श्रुतेः॥ वर्षशिंप्राः प्रजाप्रको व्यापक इत्यर्थः॥१७॥ एवं गी पी मि रो व
 दि ते उ त्तर ख ले य सो द पा दा म्बा व ध्य मा न मा ल स्रु अ पि रा ह य त्र मे षा मि ति॥ य त्र मे षो वि व ध्र ते र श्मी न्य मि त वा इ व॥ उ त्तर ख ले सु ता
 ना म वे दि द्र ज ल गु नः॥१८॥ य त्र उ त्तर ख ले म ह र्प रे मे षो सं षा ने सं सर्ग रं वि व ध्र ते द धि मं य ना र्थे ता द र्शे उ त्तर ख ले व द्धाः सु तः सु ताः
 प्र जाः उ त्तर ख ले सु ताः ते षां म ध्य म प द लो पी स मा सः व द्धु त्वे प्र जा यां उ त्तर ख ले व द्ध स्य सु त स्य मि त वा इ व नि य मा ना ये व र श्मी
 न्दा म र ज्ञः वि शे षे रा व ध्र ते मा त रः परं तु र श्मी ने व व ध्र ते न तु र श्मि मिः सु त मि ति भा वः॥ सु तो व द्ध इ ति प्र ती ति स्तु ता सं भ्रां
 ति रिति त्यर्थः॥ हे इ इ द र्शान् अ ज्ञा न्वा त ज ना न् उ नि ष्ठि ते अ व इ त्वा ले पे वा ज ग्लु लः ज डा नि गा वः इ दि पा शि पे षां ते ज ड म
 वः अ ति मू ढा गो य ज नाः ना द ला ति स्ती य त्वे ना द न् इ ति ज ड गु लः अ का र लो ड का र स्य ल का र ष्ठ कं द सः॥ परि गृ ही ता नो पा ल न
 मा व ष्य क मि त्यर्थः॥१९॥ अ त्रां तो र्ध व न मं गी क स ल स्य वे य र्थे मा भू दि ति य म र्जु ना वं ते रे रा स हो ल ख ले ग त्वा उ त्तर ख ले च
 ति र्ध कृ त्वा व का डु न्म लि त त्वा त्॥ तौ दो न्म लि ती ता तौ पु वां नोः स्मा कं अ ध अ धौ रे सो उ न्म लि ते त्वे न क्ले श क रो अ धे मिः
 क्ले श दैः सो त्म मिः प्र स व का रौः क र्म मि हे तु मि जी तौ पु वां का ले नो न्म लि तौ द द्धाः स्मा कं म ह त द्धः इ वं ज्ञा त मि त्यर्थः॥ त य
 पि ई द्रा य त्र ज य त ये स धु म त्र म धु रं सं सु तं प्र य च्छ तं॥ अ स्मा सु द यां कुरु तं मि त्यर्थः॥२०॥ त त उ त्तर ख ला ना ज मो वि तः सा ह र

मवेसमाराः तस्यैवैश्वर्यं प्रकाशितं वा ॥ अवेदिं नस्तुल्यं तिमुने वीकोस्मरन् ॥ तच्च दृष्टमात्रा प्राहक उरुत इति ॥ क उरु
 ते महि मनः समस्तस्य सर्वं ज्ञानं तमायुः ॥ यस्मात्तं च पितरं वसा कम जनयथा तन्वः ॥ स्वाया ॥ २ ॥ हे मरु मेव रते तव महि
 मनः माहात्म्यस्य समस्तं कृत्स्नं अंतके उरुके निष्ठितं तर्कपामः पेयस्मात् अस्मत्तः पूर्वं ज्ञानं योपि आयासे केनेके पीत्यर्थः ॥
 तत्र हेतुमाह वदिति ॥ पतु यतः मातरं मा भूति च पितरं वेदि वं च साकं सहे वयुगपत् कृत्स्नं जगदित्यर्थः ॥ स्वायास्तन्वाः सकाशा
 त् अज नृपयाः प्रादुर्मेवितवानसि ॥ अतस्तव माहात्म्यं दुरधिगममित्यर्थः ॥ ३ ॥ इति श्री मत्स्य द्वाकाय माराज मयी पथुरंध
 धर वतुर्थे रवंशावतं सगो विंदस्वरिसूनोः श्री नीलकंठस्य कृतौ सोढु तमंत्र भागवत व्याख्यायामंत्र रहस्य प्रकाशिकायां गोकुल
 काः प्रथम अध्यायं द्वावनं प्रतिष्ठक मया त भगवतः प्रस्थानं अथ संवाद मुरेव नाह ॥ सुदेव इति ॥ सुदेवो अथ प्रयते दना दृत्तराव
 तं परमां गंत वा ॥ अधाशपीत निर्जिते रूपस्त्वे नंद कारभसा सो अघु ॥ १ ॥ सुदेवः आघवर्णी लोपादा सुदेवः यथोक्तं हृदेव
 तायां वर्णी सवर्णी योर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा ॥ अत्राणीति कपिर्नीमाद नो यामीत्युच्चासुचेति ॥ अत्राण्यस्येप द्विः संभरंति अ
 ववर्णी सलोपः ॥ अत्राणीत्येप द्विः ॥ प्रियातछा निमे कपिरित्यत्र वर्णी योर्लोपः ॥ कृष्ण कपिरित्येप द्विः ॥ अयं नामावदति वत्स
 वीर हेतुने विश इंदमृधवा च इत्यादौ बहूनां वर्णी वां लोपः ॥ अयं नामावदिति इत्येप द्विः ॥ दान नन सो विरा इति वापे द्विः ॥ तत्वाया

मीत्येकलोपः ॥ पायामीत्येप द्विः ॥ अथासुहृन्ते गावः मघासित्येप द्विः ॥ यदा सुदेवः शोभनेन देवेनाधिष्ठितो ब्रजो वाशो मनसा
 सो देवश्चेति वा कृत्स्नः अथ उरु च एव दको पदवानंतरं अनादृत्य अद्विर्वर्जितं यथा स्यात्तथा प्रयते तत्र प्रकषेणा गच्छेत् परावतं प
 रमां दूरादूरं गंतव्यं कुतो स्पगमन मत्त आह अथेति ॥ अथ अथ यदांतरे यदि न गच्छेदयं तर्हि निर्जितेः दधि व्याउपस्ते अंके श
 यीत वके ईतो म्रियेतेत्यर्थः ॥ अथ अनेतरं एव नंद कारभसा सो अघु ॥ १ ॥ सुदेवः आघवर्णी लोपादा सुदेवः यथोक्तं हृदेव
 तायां वर्णी सवर्णी योर्लोपो बहूनां व्यंजनस्य वा ॥ अत्राणीति कपिर्नीमाद नो यामीत्युच्चासुचेति ॥ अत्राण्यस्येप द्विः संभरंति अ
 ववर्णी सलोपः ॥ अत्राणीत्येप द्विः ॥ प्रियातछा निमे कपिरित्यत्र वर्णी योर्लोपः ॥ कृष्ण कपिरित्येप द्विः ॥ अयं नामावदति वत्स
 वीर हेतुने विश इंदमृधवा च इत्यादौ बहूनां वर्णी वां लोपः ॥ अयं नामावदिति इत्येप द्विः ॥ दान नन सो विरा इति वापे द्विः ॥ तत्वाया
 उपवृत्तिः ॥ दक मया द्वावनं प्रतिगो कुलाद्रोपालागता इति ॥ १ ॥ तत्र गत्वा गवां लालनं करोतीत्युचिराह ॥ सुयवसा इति ॥ सु
 यवसा द्रगवती हि भूया अथोदयं भगवतः स्यामा अद्विटराम घ्ने विम्वदानीं पिदमुद्र सुदकमाचरंती ॥ २ ॥ एकवचनं जात्यभि
 प्रायं सुषुशोभनं तस्यापत्नीति सुयवसा त भगवती ऐश्वर्यवती हि प्रसिद्धा अस्मभ्यं भूयाः भव अथोदय मपि भगवतः स्याम
 अद्विभ ह्यवत्तं युनरुक्ति रादरार्था ॥ अथो अथ घ्नि विम्वदानीं सर्वथा आचरंती पर्यटंती मुद्रं उदकं पिवा ॥ ३ ॥ का विम्वदमेव नु
 दादा सपत्नीरिति ॥ दा सपत्नी इति गोपा अतिष्ठ विरुद्धा अपः पशिते वगावः ॥ अथो विलमपिहितं यदा सीदन्तं जघ्नां क
 तद्वारा ॥ ३ ॥ दस्येति उपहीयंते लोका अनेनेति दासो हिंस्रः तस्य पत्नी रिवपत्नी ॥ अह धर्मचारिणी हिंसाः विष इति ताः आप

निश्चितं अस्या वाचः सकाशात् तभां भगानि विचिंत्येऽस्मिन्निति भागः परमात्मा तं अश्रु वे व्या मुपां। तं गुरुं प्राप्य तत्तमसि वाक्
 स्यात्थं मेकात्प्यं लभे येत्यर्थः ॥ १॥ ततः कारुणिको भगवान् अपां प्राडेतीति प्राठव्याख्याते न मंत्रेणायमहमस्मिर्तव्यं
 तव भ्रातेति रा मा वा स्या नंतरं मंत्रेणास्मे वा वस्तत्वं निवेदयति। अच इति। कचो अहरे परमे व्योम न्य सिन्दे वा अधिविमुनिष
 दुः॥ यस्तत्र वेद किं वा करिष्यति य इति द्विदुस्त इमे समा सतो ॥ अचः सर्वा अहरे व्यापके परमे व्योम न् अवाकृते न गत्कार
 शोपय व सत्राः। यस्मिन् व्योमि विमुनिष देवा इन्द्राद्या इन्द्रियाणि वा निषेदुः निषस्माः संति यस्तद्यो मनवेद स क्रवा केवल मधीतया
 किं करिष्यति न किमपीत्यर्थः। य इत्येव पुरुषधोरेयाः तद्विदुस्त इमे नारदाद्याः समा सते सम्यक्वात्वे राभ्यंतरे र्वा शत्रुमिस्व
 मिभ्रताः संत आसते। ॥ ॥ एवमुक्ते मात्रो रामः प्रलंबे स्व सामर्थ्यमाविष्कारे ट्ट पिरा हा विष्टं भ इति। विष्टं भो दिवो धरु राः ट
 थि व्याविष्टा उत हितयो हस्ते अस्या अ सत्र उत्तो गतोति युत्वा न धो इमुः पवत इन्द्रियायाः। एथि व्याः धरु राध त्री स पावता
 रो रामः प्रलंब स्के धस्वः स नृदि वो धुलो कशि विरस्य विष्टं भो मध्यम सं भ इव व वृधे इत्यर्थः। तत्र हेतुः विष्टां सर्वाः कित य एस्य
 र्वाणि उत अपि अस्या हस्ते सं विधेयानि संति हि सो मा त्म क विस्मो एवैरुपो य त स्तमसि अतो मधुः मधोः आदि दे त्स्य अमु
 रि वां मुः दीर्घः प्रलंब नामा अंशः ते त व पुरः इन्द्रिया पदी र्घ प्रकट ना पवते शीघ्रं पतते यः समि युत्वा न् नितरा योति पु सत इति

राम.
१४

निपुत्रं तन्मात्रे प्राणः तद्वा नख लवान् पिभारत्तया अत्यंतं उत्सन्नः स नृग राते मां सुं वेति प्राल्प माना नां गवां महाभाग्य मस
 हमानो ब्रह्मावत्सावत्स पांश्च हतवान् तदा स्वय मेव भगवान् वत्स वत्स पा कोरा जात तं गावो गो प्यश्च जात वंत्यो न तु ब्रह्मे सा
 दाभ्यां। हिं करवतीति। हिं करवती व सुपत्नी वसुनां वत्स मिच्छंती मनसा भ्यागात्। दु हा मध्वि भ्यां पयो अघ्ने यं सा वर्धतां महते
 सो भगा यः ॥ १॥ अत्र ज्ञात्य मित्रा यै रौ क वचनां। सर्वा उ पिगौ र्गो पी च स्वं पुं से त्रं दृष्टो प्रे मा ति शया त् हिं करवती हिं कारं मृद्धि आ
 घ्राणं च कुर्वती व सुपत्नी व सुनां वत्स मिच्छंती मनसा भ्या वंश्यो राजापतिः पालयिता यस्याः सा व सुपत्नी। न चात्राष्टौ व स वो व
 सुपदा र्घ्यः माता स द्राणां दुहिता व सुना मित्य न्न व सु दुहित्वे न कृता पा व सुपत्नीत्वा योगात्। व सुप हर्षश्चादिक मे रा अ
 रा पर पया यो व सु देव स्य पितेति प्रागे व व्याख्यातं। ततश्च व सुनां राजां वत्सं व सुवंशो द्रवं कृ स्मं स्व स्व वत्सी भूत मिच्छंती मनसा भ्या
 गात् मनसे व तात वती अयमिदानीं विस्तुरे व वत्स रूपेणा यातीति। एवमेवास्मिन्माना धेनुः दुहां दो ग्धी रां मधे अघ्ना अदि
 धा घ्राति ती से यं यो वर्धतां वर्धयतां। यथा कृत्स्न वत्से सति ह्यै रम वर्ध य देव मित्यर्थः। महते सो भगा य के वत्याप। अस्मिभ्यं
 दो ह नि मित्रा भ्यां संप्रदानत्वेन दो ग्धत्वेन वा। अस्मिन्नो र्ध म देवतात्वा दधुत्वेन संस्कृतत्वात्। अत्र से य मिति पदा भ्यां अ
 गादिति पदा भ्यां च पूर्व वृत्तांत स च काभ्यां वसुनां वत्सं व सुपत्नीति व शब्देः श्री भाग वतो पट्टं हिता वत्स हर रा क था स वि ता ॥

गोरिति गो रमी मेदनुवत्सं मिषं तं मूर्ध्नि नेहि दुः कुरो मातवाड। स का रां घर्ममभि वा वशानामिमाति माति मा पुं प चने पयोभिः॥
 ११॥ सेवंगोः अनुवत्सं वत्सरात् तं सवत्स मनुयन्वा ज्ञातं वत्सं श्री कृष्णं अमी मे त्र प्रमित वती। की दृशं मिषं तं मिषं वी
 जं कु वी रां क पटवत्स नित्यर्थः। कथममी मे देत आह। यतः मातवै मातु वत्सं परी कृतं उतिष्ठितं मूर्ध्नि नेहि दुः कुरो तदिका
 रेणा घ्रात वती मनसा ज्ञातत्वे पि आघ्राणे नापि वं ज्ञात वती कथमेत दत्त आह। स का रां घर्म सरतीति स का तं अभि सरं तं
 मं घर्म वं तेषां घ्राण पनम्प मेरा से दवं तं अभि वा वशाना सर्वतः शब्दं कु वी रा वत्सस्य च मा पुं शब्दं मि माति परि विनोति तत
 अथ यो मि रूधः स्त्रेः पयते प्रसोति प्रस्यं दते भगवद्रूपो वत्स संतरात्मत्वेन स त्रि दित तरत्वा न्न दूराग मने न वि द्यते नाप्यभि
 तो गोभिः सशब्द मन्विष्यते नापि शब्द विषोष द्वा राऽयं मदी यो वत्स इति निष्पी यते नापि न ज्ञा नाने तरंगोः प्रसवः प्रवर्तत
 इति। अनात्मा हि संशय विम र्भय गो चो दृश्यते न ता तेति। अहं न वेति वाऽनहं वेति तयो रात्म न्यदर्शनात्। अतः प्रत्यरूप य
 कृ वत्सयो र्भे दं जानानो गो गोपी गरो धातुरप्यतन्म हि म ज्ञात वरी यानिति भावः॥ ११॥ अथोक्ते विषये वत्सा संशयान् भूति वाह।
 पुक्तेति। युक्ता माता सी दु रि दृष्टि रा या अ तिष्ठ द्रु मो वृ ज नी व्युतः। अमी मे दत्सो अनुगम पश्य द्विष्य रूपं वि बु यो जने पु॥ १२॥
 दक्षिणा याः धुरि कर्म फ ला ना मु परि भागे स्थिते न विधिनेति शब्दः॥ माता मिना त्पनयेति माता दिव्य दृष्टि युक्ता। वत्सा नां परी कृ

राम.
१५

नियुक्ता सीत् मया वत्सेषु वत्सयेषु वदतेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्त मस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टमत आह। तिष्ठदिति।
 वृजती युक्ता सीत् मया वत्सेषु वत्सयेषु वदतेषु किमिदानीं ब्रजे वृत्त मस्तीत्यालोचितवानित्यर्थः। ततश्च किं दृष्टवृजता सुमती।
 पुमात् पुमात् पुगर्भः वत्सः अंतरि वांतः गर्भ एव निकटे एव अतिष्ठदित्यपश्यत्। ततो नुपश्चादसो विसोः पुत्रो वृत्ता गं यत्र सयं
 वत्साः स्वा पिता स्तां भुवं अमी मे त्र परी कृत वान्। ततस्त्रि बु यो जनेषु व्यवहिते देशे विष्य रूपं अपश्यत्। विष्य रूपस्य भावो विष्यरू
 गोपी वदितो धावधारो सामर्थ्य नासीदिति भी वः॥ १२॥ ॥ अन्ये पां वि पय एका सी दित्वा ह। य इति। ये अ वं चित्तां उप रा च आहु र्ये प रां च
 स्ताऽं उ अ की च आहुः। इन्द्र मया व कथुः सोम तानि धुरान पु क्ता रज सो वदंति॥ १३॥ ये अ की वो वत्सा दयः कृष्ण सृष्टाः तान् उतिष्ठि
 तं प रा चः पूर्वी द ब्रह्म सृष्टान् आहुः एवं ये प रां च स्ताऽं उ अ की च आहु रिति स्पष्टार्थः। फाने वं वि पय मे रा इत आह। या या इन्द्रः कृ
 ष्णः चात विधाता लो उभो व कथुः निर्मित वंतो पुरुष व्यत्व य आ र्षः तानि येषु ते अ की व इ सु तं। हे सोम सो ना मि माति न वि लो धुरान पु
 क्ता रया दि धुरि नियुक्ता ग का दय इ व रजसः विपरीत बु द्धिरूपं रजो वदंति नृ प रा वः॥ १३॥ ॥ संत्वे वंगो ब्रह्मे तरे पां वत्सेषु कृष्णात्म सु
 मा संशय वि पय याः ये तु वत्सा दयो व र्भमा वं निरुदा स्ते पां गतिः केत्यत आह। यस्मिन् च रु इति। यस्मिन् च रु मध्वदः सपरि नि नि
 ते सुवते का वि विभे। त से दाहुः पियलं स्वा दयेत क्रो च या घः पित रं न वे द। १४॥ मध्वोऽन्न म अंतः सुपराणिः शोभ न पत्त नाः कूर्द न प

काला यस्मिन् वृद्धे निविशंते उपविशंति विद्ये सर्वे अधिपुत्रे ते वरुणस्य माता पयंति । त्वमेव वत्सान्नेषां कुरु वयमग्रे स्महे
ति । तस्यैव वृद्धस्य सखी ये यत्र पितृत्वं स्वरुणस्य सुवदंशफलं अये संवत्सरात् सर्वं स्वादु तत्त्वादि त्याहुः तत्र पितृत्वं अती
तेऽपि वत्सरेण उन्नयत उन्नयं कर्षणं नष्टं । तत्र हेतुमाह । यः पितरं न वेदेति । यः यत्र यस्मात् पितरं संवत्सरं स भोक्तुं नो न वेद न जाना
ति पितृशब्दस्य संवत्सरवाची पंचपादं पितरं द्वादशा कतिनित्यवदष्टः । संवत्सरमात्रः कालो गोपानां कुर्यावद्गत इत्युपवृंहण
स्यष्टं । १४॥ अथ गोवर्धनोद्धारणमाह । आग्रावमिरहये मिरक्तुमर्हति चंद्रमा विद्यति मायिनि । पातं वा यस्य प्रचरन्ते दमे सं
वर्तयंते विचर्तयन्तहा । १५॥ यस्य इन्द्रस्य स्वेदमे सुकीये गृहेशवेशत संख्याः वाशब्दादधिका वा संवर्तयेतः संवर्त प्रलयं कु
र्वतः संवर्तकानामेघगणाः प्रचरन्त स वच्चरंति स इन्द्रः प्रावमिरिति प्रावसमुदायरूपः पर्वतो लक्षते तेन अहनेभिः अहः
कृतं अर्हति हेतुभिः ऐंद्रमहमुत्साघपर्वतमहे प्रवर्तिते सतीत्यर्थः । वरिष्ठं उन्नतं मंवंजं वज्रं प्रायं वर्षमायिनि माया मृगीन
त्रके कृत्स्ने अक्तुभिः पुणरातः सप्तर्भीरात्रिभिः परिमितेन कालेन आजिघर्तिसर्वतः कुरति । सप्त रात्रयं वै गोकुलो परिकल्प्य
त वर्षं चकारेत्यर्थः । मापी तु अहः अहानि कृतं विवर्तयन् विपरीतं वर्तयन् कुर्वन्नेवासे इति शेषः । स चापदि पितुर्मतमिव क
यं रत्नं दधासि मरुतयो वशे । १६॥ तं महता वर्षे रात्रौ न शनीय इत्येवं रूपो अस्य इन्द्रस्य रीतिं क्रिया प्रकारं परशोरिव केवलं

जीवनैव दकरी मालो यः अस्य इन्द्रस्य प्रत्यनीकं तदीय भागहर्तृत्वेन शत्रुं वर्धते अस्य सदा वार्षिकस्य वर्षसः स्वरूपस्य भुजे धृतमिति
शेषः॥ अख्यं अपश्यं न त्वयं पर्वतं धर्तुं तदा वामनवदेहेन दृष्टिं प्रापेत्पुनः॥ स चासखा गोवर्धनं निमित्तेन यदि यदापितु मत्तं
अत्र वं तं हयं निवासमिव गोवर्धनमकरोत् तदा विशेषप्रज्ञे प्रज्ञानं भोगार्थं तत्र तं जातो जातो यदुत्कृष्टं वस्तु तत्सर्वं दधाति
निदधाति। कीदृशेषिणे। भरद्वाजये भरद्वाजे तन्मा रस्य द्वा तिरा कानं अंगी करणं यस्यैसा भरद्वाजस्तस्यै॥ १६॥ तमस्येति। तमस्य रा
जा वरुणात्ममश्विना क्रतुं सर्वं तमारुतस्य वेधसः। दाधारदधुमुत्रममहर्विदं ब्रजे च विस्तुसा विवो अपोरुते॥ १७॥ तं अस्य कृष्ण
स्य क्रतुं गिरियज्ञं वरुणो राजा तथा अश्विनो देवो तं क्रतुं सर्वं तं अनु क्रतुवंतः तमारुतस्य जातो प्राणस्य वेधसः विष्टसष्टुः इन्द्रा
न्येषां देवानां सक्रतुः सखकरो भूदित्यर्थः। यत्र निमित्ते दहं दहं अहर्विदं क्रतोर्लब्ध्वारं पर्वतं उत्रमं दाधारदधारविस्तु है तो नेति शेषः॥
ब्रजे च ते नैव अहर्विदो जेतुं न अपोरुते आद्यादयति यतः सरिवा न मित्राणां आणार्थमित्यर्थः॥ १७॥ एवं गवां चोक्तं कते
भगवदपि इन्द्रः उपकृताः सुरभ्या दयोगा वसुप्रीताः सहभ्य यत्र जं प्रति आगंतुं प्रार्थयंते। तावामिति। तावामिति सुप्रमसिगमये
यत्र गावो भूरिष्वा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य वृत्तः परमं पदयवधाति भूरि॥ १८॥ तातानि वं युवयो राम रुस्यो वी सुनिज्जी
डा स्या नानि गमये गंतुं उरमसि उरमः कामयामहे। यत्र ये पुवास्तु पुगावो भूरिष्वाः महाष्वाः अयासः अयंति संचरंति अत्र

स्मिन्लोके अहं प्रसिद्धं तत्र उरुगायस्य महाकीर्त्तः वल्लः परमानन्दवर्षिणः परमं महत्तव देस्या नं भूरि अत्यंतं अव भ्रमाग्ने भाति।
 १८॥ ॥ एवं मनोरथं कृत्वा ते पुष्पमावागते पुद्गलं जेष्ठेन वदुःमानयन् भगवानुवाच। अथ भूमिति। अथ भूमा समाना नो सप
 त्नां नो विषासहिं हं तारे शत्रूणां कृषि विराजं गोपतिं गवां ॥ १९ ॥ हे इन्द्र मानो समाना नो सजातीयो न रुद्रिया रां अथ भूमे सं कृषि
 कुरु। सपत्नानो शत्रूणां विषासहि पुद्गलं सहन समर्थं हे तारे शत्रूणां कृषि। तथा विराजं विरोषेण राजमानं कृषि। तथा गोपतिं गो
 गवां च विराजं कृषि। ॥ १९ ॥ ॥ ततो भिरिद्रेण च गवां राजेभिषिक्तो विस्तुस्तारमोति दाम्प्यं आगाव इति आगावो अगमन्तु तमद्र
 मक्रन्सीदंतु नो ह्येरायं तस्मै प्रजावतीः पुरु रूपा इह सूरिं द्राप प्रवीरुषे सो दुहानाः ॥ गावः आ अगमन् आगताः ॥ ३ ॥ अथि च भ
 ममयदा भिषे के च अक्रव कृतवत्यः ॥ ३ ॥ भयन्मंत्रे घसे तिले लुक्। गमहन जनेति मे रुपया लोपः। संयो गोते लोपस्यो भव्य।
 अतः परं भवत्यः गोष्टे सीदंतु ३ ॥ १९ ॥ अस्मै अस्मान् नरा यंतुर मयंतु। प्रजावतीः प्रजावत्यः पुरु रूपाः सेतर क्रयाट लाघ
 ने करूपवत्यः इह स्युः भवेत्तु प्रवीर्देव लोक स्थाः इन्द्राय सा आव्यमो क्रे नित्याग्नि होत्रे वाऽग्नेः प्रवीः कृतिः प्रजापतेरुत्तरैर्देवैर्दुत
 मिति श्रुतेः प्रत्यहं उषसः उषः कीलान् अत्यंत संयोगे हि तीया दुहानाः दोहं ददत्यः सूरित्यपकृष्यते ॥ २० ॥ इन्द्र इति। इन्द्रो यत्नेन द
 राते च शिह तु ये ददाति। भूयो भूयो रयिमिदं स्वर्ध्वयन्मित्रैर्विषत्ये निदधाति देवसु ॥ २१ ॥ इन्द्रो देव तापज्जने यजनशीला यदराते द

राम
१७

दत्ते च यजमानाय शिहृत्तिकल्पारां पंचानं दक्षयति। उपेत समीप एव अविकं वेनै वददाति संक्रतु फलं ननु मुषापतिन पुष्पा
 ति। अव्यभिचारेण क्रतुफलप्रद इत्यर्थः। भूयो भूयो धिकमधिकं अस्य यजमानस्य रयिं धनं इह एव वर्धयन् तमे वदेव पुं देवैर्देवै
 तिसंयुज्यत इति देव पुस्तं देवानां भक्तं अ मित्रेण नु कृत मे दरहिते खित्ये समुदाये निदधीति। तस्मै सजाताना माधिय सं ददातीत्य
 र्थः ॥ २१ ॥ ततो निर्भया गाव आसन्निता ह। नता इति ॥ नतानां नति नदभाति तस्करेणा सामामित्रो व्यधिराध धर्षति। देवांश्च यामिर्ध
 जते ददाति च ज्योगितामिः स च ते गोपतिः सहा ॥ २२ ॥ ताः गवो न न शंति न न शंति तस्करश्च ताः गाः न दभाति नाभिभवति आ मित्रः अ
 मित्र प्रभवो व्यधिः पीडी आसां गवां एताः गाः न आध धर्षति न भीषयति। यामिर्गोभिः यत्प्र भवेः पय आदिभिः देवा रयजते तथा
 याम्प्र ददाति दक्षिणां तेन ताभिर्गोभिः ज्यो कृतिरं तं गोपतिः सर्वो विगो मान् स च त इत् संगतो भवसि दुः ॥ २२ ॥ नता अर्धेति। नता
 अर्धरे राउक काटो अश्व्युते न संस्कृतं न मुपयेति ता अभि उरुगायमभयं तस्य ता अनुगो वामर्तस्य विचरं तियज्जनः ॥ २३ ॥ ताः गाः अ
 र्वाहय रूपी केशीना मय्यसुरः रराउक काटः रराउना ककटयति अति शयेन अत्रा वराणां तिन भीगर्भ इति रोपुक काटः न अश्व्युते न द्या
 प्रोति वशी कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ तस्य गा यथे प्र विष्टमात्र स्य कृत्स्नेन नाशितत्वात्। तथा ताः गावः संस्कृतं न संस्कृते नैव
 ह विरादिना तृप्तः सन्त्रायत इति वा संस्कृतं अष्टावत्वारिंशत् संस्कारं वतं त्रायत इति संस्कृतत्रोऽपिः तं प्रतिनाभ्युपयेति। तव

योगोपपत्तौ तीत्यर्थः। हस्तेनैव वा उदस्यापि पीतत्वात्। एतच्च रोगादेरप्युपलक्षणां निर्भयत्वे हेतुमाह। उर्विति। उरुगायं महा कीर्तिम् अ
भयं भयहीनमनुलक्ष्य तस्य मर्तस्य यच्च नो नंदादेर्गीर्तौ विचरंति। १३॥ ॥ पूर्वमंत्रो यन्मस्तस्यावरोधोऽन्वत्रापि श्रूयते। हस्त
इति। हस्ते दधानो नृमा विद्यान्यमेदेवान्वाद्गुहानि वीदन्ना विदंती मन्त्रनरो धियं धातुदायं तं ध्यात्वा त्र्यंशं सन्। १४॥ हस्ते भुजे विद्या
निसर्वाणि नृमा वलानि दधानो हस्तेनैव गुहं प्रश्नस्य सुखगुहं यां निवीदन् प्रविश्य स्थिरी भूततो मुखसे हस्ते विवृद्धिं गते फ
र्कं टीफलवद्विदीर्णं च केशिनि देवान् अमे सुखे धातु अर्धधातु। एतच्च भागवते द्रष्टव्यं। विदंतीति। ई एतं सुखमितारं अत्र भूयो विदं
तिलभंते नरो मनुष्याः। ये धियं धातुः बुद्धिं धारयन्तः निगृह्णन्तो योगिनः यत्प्रयतः यदनुग्रहात् हृदा भवेत्तच्छात्रपरिचिन्तानुमंत्रा
न् अंशं सन्। हिरण्यगर्भाद्याः शिष्येभ्योऽकथयन्। यथोक्तं। तेनैव हस्तद्वयं आदिकवय इति। १५॥ ॥ पूर्वमंत्रे सचितं अग्रिमया
भावे हेतुं कृत्वा कृतमग्रिपानं प्रदेशांतरस्थेन मंत्रेणाह। सजिह्वयेति। सजिह्वया चतुरनी कर्त्रं तेन चारुवसानो वरुणो यत्
नूरि। न तस्मै विप्रपुरुषत्वावयं यतो भगः सविता दधति वार्यं। १५॥ समाधीयस्यो परिइंद्रेण सोवर्तको मेघगणः प्रेरितः सः दा
वाग्रिरूपिणोऽसुरस्य विनाशे चतुरनीकोऽपि वत्वारिष्टथि व्येस्ये जावाध्वार्यानि अनीकानि सेन्यानी वप्रतियरुहयकारणा
निसंत्यस्य स चतुरनीकः। तथा हि। वहुभिः पातुं सुभिरद्विर्वाती ब्रवा पुना कादी पार्थिवदग्निः शम्पतीति प्रसिद्धं। आतुरोऽग्निर्द

सम.
१८

वैनोमिनाशमपितुं युक्तः माहेश्वर इव वेस्मेवेन जरे रा। अथाऽपि मन्त्रेष्वात्तवात्सल्यात् स्वस्य जिह्वेयवच्चरिञ्चात् सुरमयि कं
ज ते हि नस्तिकी दृशः चारु वसानः। रस्यं मनुष्यशरीरं दधानः वरुणः भक्तान् गोपादीन् स्वीयत्वेन दत्तवानः यत्नं यत्नमानः।
तस्य एवं विधस्य पुरुषत्वं तापोरुषाणि द्वितीयाभावप्राप्त्यच्छांसः। वयं न विप्र न जानीम्यतो मानुषे च दृष्टमपि दावा
ग्रिपाने करोति। यतो यदनुग्रहात् भगो माग्यवान्सविता सूर्यो वार्ष्णेवारि स्वार्थे व्यञ्जदाति ददाति। १५॥ ॥ यद्वा॥ कस्मैत एमेत्य
स्यानेतरो मंत्र उदाहार्यः। सद्योजातस्येति। सद्योजातस्य दृष्टानमोजोयदस्य वातोऽनुवाति शोचिः। रिणक्ति तिग्मा मते सेषु
जिह्वां स्तिरचिदत्रा दयते विजंभैः। १६॥ सद्योजातस्य शिरोरेव कस्मस्य ओजः सामर्थ्यं दृष्टानं दृष्टेष्ट सर्वमित्यर्थः। यत्त शोचिः
ज्वाला जालं अतसे पुष्पकतरोषु वातोऽनुवाति संवर्धयति तन् अस्मि शिरोऽस्तिग्मां जिह्वां अनु इत्यनु कथ्यते तां प्राप्येत्यर्थः।
रिणक्ति रिच्यते नश्यतीत्यर्थः। स्तिरचिदत्रा। यथा स्तिरं पायसा घट्टं ददित्यर्थः। तत्र हेतुमाह दयते विजंभैरिति। एवमंभे स
द्योजातो जंभैरसुरैस्सुरैर्हेतुभिः विविशेषेण दयते तैः पीडितं लोकं पालयति अतो महान् कारुणिकोऽयमेव शरणीकरणी
य इति भावः ॥ १६॥ उपेदमिति। उपेदमुपयर्चनमासुगोषु पच्यतां। उपक्रषभस्य रेतस्युपेदं तद्वदीर्ये। १७॥ हे उपेदं तद्वदीर्ये जाय
त्यपि सति आसुगोषु इदमुपयर्चनं निहितस्य गर्भस्य विनाशार्थं पुनः क्रषभासुरेण क्रियमाणं रेतः सेचनं उपेदं तद्वदीर्ये

कथं संसृष्टं जायतां। अर्द्धं च यो राघो उपराधो पादसरगाथे। ऋषभस्य रेतसि निमित्तं भूते सति। १७॥ इत्ये गोपवचः।
 त्वाकस्मिन्नकृतो वधमवधः प्रदेष्टोतरेष्वप्यने। प्रनेमस्मिन्निति। प्रनेमस्मिन् दृष्टो सोमो अंतर्गोपाने मया विरक्ता कुरो
 नि। सति गम्यं गं वृषभं पुपुत्स न दुहल्लो वहुले वदो अंतः। १८॥ यो तर्गोपाः अंतर्गोपी नमस्मिन् अर्धं स्वावरप्रवेदे सो
 मोमामतयोषकः प्रदृष्टो प्रकर्षण दृष्टो वेदे सोमो अषधी नाम धियति रित्यादौ। यस्मिन्नेमं अर्धं प्रपंचं अस्वा अस्वावरं तं
 गमत्वेन आविस्पृष्टयति सो तर्गोपास्ति गम्यं गं ती दृष्टो गं वृषभं वृषभासुरं पुपुत्स न यो दुमि च न दुहो दुह्यत तस्यो युद्धे
 न हत्वा स्थितो भूदित्यर्थः। कीदृशो सो वहुले महति जने संसारे अंतर्हृदय पुंडरीके रूपे उपाधी वदो मायया कुरो सो यो य
 मंतर्गोपी जगदेतुः स एव जीव भावं प्राप्तान् सप्रति विंशत्यो वरजंगमाभ्यातीति भावः। १९॥ अथायासुरयसमात्मा
 नंगो यज्ज नो निवेदयति। अजोन क्वामिनि। अजोन हां दाधार पृथिवी तसंभवां मंत्रेभिः सत्यैः। प्रियापदानि पश्चो निपादि
 विष्णुपुराणे गुहागुहं गाः। २०॥ यथा जो विष्णुः पृथिवीं महतीं दाम्भुवं दाधार दधार। धां च तस्मै ममैः स्त्री वैर्विचारैः वलि
 बंधनार्थं कृतैः सत्यैर्निमित्तभूतैः एवमयमसुरोऽस्मान् ग्रसितुं अधरेण हतुं नाभुवमाक्रम्य ऊर्ध्वं रात्रि व सुतम्भा सेऽतस्त्वं
 प्रिया प्रियारां गोपा नो वधः पशु नो च पदानि मार्गे गमनं विह्वानि निपादिनिती नानि सर्वेषामसुरमुखे प्रविष्टत्वा तपादि अर्था

तने वानि पाहीत्यस्य निहीनामनुलसनादीत्यर्थः। तत्रोपायमाहुर्विद्येति। विष्णुर्विष्णुस्य जीवनप्रदाता त्वेह अये जातरूपेणांतः प्र
 विष्ट उदारकः शरीरगुहायां गुहं गृहं यथा स्यात्तथा गाः गच्छेत्पृथः। अयं भावः। अस्य दृष्टादिनावधे तर्गोपा नो वधः स्यात् अतोऽस्यो
 तः प्रविश्य इतोऽप्यधिकपास्त शरीरदृष्ट्या एनं विदारययेति। तच्च तथैव च कारभगवाच अत एव वाक्यशेषे स मे वधीराः संमाय
 त्र कुरितितच्छरीरस्य सप्राकारत्वं श्रूयते। पुरो वतस्य गोपक्रीडास्थानत्वं स्मर्यते। २१॥ तदेवं सत्यवसादित्यादिना ग्रंथे न ग
 वां लालनपालनादिकमुक्तं। संप्रति वयः संधिगतस्य भगवतो गोपीपुविनोदादिरनुग्रह उच्यते। गोरीति। गोरीर्मिमाव सविला
 नितरूपे कपदीद्विपदी सावतुष्यदी। अथापदी नवपदी वभ्रुविषी सहयः प्ररुदं संत्रे कवो अरुरे इत्यत्रा हरते नोक्तः सः सहसा
 कुरावा देवतारूपः परमेष्ठो मन्त्री रतरोरुद्व प्रदेष्टो स्तित्वो गोरीः यतिवराः कन्याः मिमाव विह्वेपनिनिदेत्यर्थः। कथं सलिलानि
 तहती त्वं यदि वभ्रुविषी सुदा भवितु मिच्छसि तर्हि एकपदीत्यादि नवपदी भवेति। जात्यभिप्रायेणो कवचनं। अपमर्थः यतः न
 ग्रीभ्रयतीर्थजलानि सृष्टंती स्त्रीतिर्यशक्तिं हिरणीतीति प्रपंचसर्वी सत्याभूताः स्वापराधजेन दोषेणाभिभूताः स्त्रा यदि वतस्य
 रिहारेण भवती नो मे मर्थे का सितर्हि न ग्रा एव संतुः एकपद्यो भवत एकपदं वहिरागच्छते स यं न तथा कृते पुनर्द्विपदी भवेत्या
 ह। एवं नवपदी त्वं तमुक्ते तास्तद्वचनमलंघयं त्यक्तयेव कृत्वा वस्त्राणि परिदधुः। उपरं हरोतु यो मस्त्वत्वं वस्त्राणि हरत एवोक्तं।

अतो नवपद्यनेतरं वस्त्राणि ददावित्यपि योज्यं ॥ ३० ॥ एवं गौरीर्ममायेतु क्रुसीत्याविप्रलब्धानामपितासां आत्मन्यनुरागमात्तु सशारदि
कासुरात्रिषुताभ्योरतिमदाततत्राविंशतपट्टविः ॥ ओर्वप्रा इति ॥ ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देवुरदुतः ॥ ज्योतिषा वाधते तमः ॥ ३१ ॥
हे रत्रित्वं देवी दीव्यं ती अमर्त्या अमानुषी त्वं उरु अंतरि हंते न तत्त्वा इन्द्र वाद्यालस्येते तावत्तया निवतो नि ही नं स्थानं
येषां मस्तिता न निवतो भूवरा न एव उदतो देवगंधर्वा दी अमर्त्याः प्रीत तत्प्राप्ति यतो भवती ज्योतिषा चो देरा त मो वा धतो
ज्योत्स्नावत्यो रात्रयस्त्रे लोका मानंदयं तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सिनेवेति सिनेव सृष्ट्या मंदधातु स्तर्नदि धुत्वे यप्रतीका ॥ यमाह जातो यमोज
नित्वं जारः कनीनां यतिर्जतीनां ॥ ३१ ॥ यमो गिरुको तर्क्य श्री जातो तीतो तीतोर्थः सर्वे पिसरवा एव जनि त्वं जनयितव्यमपि सरवम
तः सरव कनीनां कन्यानां जनीनां पुवतीनां च जारः पतिश्च सवता सुअमं सुरवे दधाति धारयति ॥ तथा कन्या जनीव जारे यमं द
धाति तथेत्यर्थः कीदृशी सेनेव सर्वं य सा कल्पेन सृष्टा कन्या जनीव त्वे यप्रतीका दीव्यमान शरीरास्त्रिषुः कस्यप्यन्यो न्यं वि
धद्वे न वे च्छो भोजनयेतः कीदं तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ अत्र स्त्रीणामाकर्षणार्थं भगवता वंशी ॥ ३१ ॥ कत तं वंशीय सृष्टिर्दीव्या गायंती
ति ॥ गायंति त्वा गायत्रिणोर्वं त्यर्क मर्किराः ॥ ब्रह्म रास्त्रा शत क्रतु उदंश मिदये मिरे ॥ ३१ ॥ हे शत क्रतो न दु पाधिक विद्योता तां
गायत्रिणो गायत्राख्य सामगाता रोगा यंति ॥ तथा किं राः सोमा अययः प्रभृति द्वद्वयं तोय जमानाः अर्कं अर्कं मंडलांतस्येवं ॥

राम
२०

र्वति प्रजयेति ॥ ये तु त्वां गेयमर्च्यं च वंशमिव मुरली कांडमिव तदेव वादयितुं उद्ये मिरे उद्य मेकारित्वं तत्सेव दाव न स्थाः स्थावर जंग
माः ब्रह्म रा एवा त्वच्छरी रने श्चि ता नेक कोटि ब्रह्मां उधिय तयो ब्रह्म रा दिरूपे रा स्त्रि त्वां मुरली वादने प्रवर्तयं तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥
॥ यत्नानो रिति ॥ यत्नानोः साधुमा रुहर्ष्यस्य ह कर्त्तव्यं ॥ तदिंद्रो अर्थं चे तति प्रथे न दृष्टिरे जति ॥ ३४ ॥ इंद्रो भवान् पतय ससानोः
साधुमा रुहर्ष्यस्य ह कर्त्तव्यं ॥ तदिंद्रो अर्थं चे तति प्रथे न दृष्टिरे जति ॥ ३४ ॥ इंद्रो भवान् पतय ससानोः
रवं ततः स्वाना त्मुरि अत्यंतं अस्पष्ट स्पष्टी कृतवानसि सर्वं यां अदृशा गोचरं कृतवानसि ॥ तत तदा अर्थं अर्थं मानं जडमपि
स्थावरं चे तति चे तन व द्वा दव द्वा वति ॥ किमु त जंगमं तदा च दृष्टिः दृष्टि वंश्यः कृष्णः स्वप्ने न सह जति ए जते अत्यंतं सो मत
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ न उधर्म संस्थाप नार्थं मवती र्नास्य भगवतो वा ल्ये मात्त त्या गादिकं वयः संधौ वजार कर्म त्यजे दमु क्रमि त्या सं काप
रिहरति श्रुतिः ॥ साकं जानामिति द्वाभ्यां ॥ साकं जानां सप्त यमा दुरेक जंष लिघमा न ययो देव जा इति ॥ तेषां मिष्टा निविदिता निधामशः
स्थावे रे जंते वि क ता निरूपशः ॥ ३५ ॥ ये पूर्व सप्त अर्थ गभी उ क्रासे यां साकं जानां सह जाता नां मध्ये स सप्त मं र मं एकं तं एकस्य
ब्रह्म राणां जातं जीवमाहुः ॥ यडि त्वं ये देवमाः यमलजाः ऋषयः यडि द्वि यारि प्राणा वा अ व य इ ति श्रुतेः ॥ देवजाः देवैः भ्यः
प्रादिभ्यो जा ता इति आहुः ॥ तेषां मृषीणां इष्टानि दृष्टादिफलं भूतानि शरी राणि धामशः धाम सु धाम सु अधि देवं स्वे स्वे स्थाने विहि

तानि विशेषेण धृतानि संति चंद्रादिमंडलेषु। तान्येव स्थानेषु सप्तमं यजीवस्य भोगार्थं रूपं यशः रूपे रूपैरिति रूपं यशः तत्र सुरुषी यशोवा
 दिरूपेण विकृतानि संतिरेजंते शोभंते लोके। एतेन कारणानि लोके कदद्यानि तान्यपि अध्यात्म दद्याद्विद्यावासनापां
 लुपोदयवंति भोक्ता तु स्मिरइति सत्तार्थं गर्भमंत्रस्य तात्पर्यं दर्शितं। अयं भावः यथा भारते ज रत्नाख्ये पितृभिः कुरुशंखमूलग
 र्भमृषकादिरूपकेण स्ववंशसं वपुरुषसंसारकालाः प्रदर्शिताः एवमत्र देवकादिरूपकेण व्याप्ति कोर्षो दर्शितो न त्विहाख्या
 यिकायां तात्पर्यमिति ॥ ३५ ॥ द्वितीयं दोषं परिहरति ॥ त्रिभुवः सती सौ उमेषु स आहुः पश्यदरुणवान्रविदेतदेवः
 कविर्कः पुत्रः स ईश भाविके तयसा वि जानात्स पितृव्यिता सत् ॥ ३६ ॥ त्रिभुवो गोप्योऽपि सतीः अविस्मृतस्वधर्मा एव यतः तान्ताः पुंस्त
 मां वं तैत्रिरीयाः स्त्री त्वेमेवा उदर्शयंति। तांस्त्रिभुवः पुंसः महापुरुषसंबन्धिनीरेवाहुः जगदात्मना कृतेन सह समाराणां तासां नप्राप्ति
 व्रत्यभंगोस्तीत्यर्थः। एवं पश्यत् पश्यन् अरुणवान्रव रुष्यान् न विवेत एतदजानन् अंध एव। एवं यः कविः कृतदर्शी मगवस्ती त
 तातात्पर्यमिति ॥ ३७ ॥ ईशमानि सर्वाणि भूतानि विदेत जानीते यश्च तातानि विजानात्तद्विजानीते स पितृव्यिता गुरोरपि गुरुः सन्
 असत्तदी व्यते। अत्राख्यायिकायां तात्पर्यं भावादर्थं तरेमेव विदक्ति मिति न कश्चिदोष इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एतदेव स्पष्टयति। अ
 वइति। अवः परेण परेणावरेण पदावत्तं विभ्रती गोरुदत्वात् सा कद्दीची कंस्विदर्थं परागात् कस्वित्स्ते न हि प्रथे अंत निवृत्तिरूपेण लंबनेन अवः अवरेव

त ४

शमः
२१

रापदावत्तं विभ्रती गोरुदत्वात् सा कद्दीची कंस्विदर्थं परागात् कस्वित्स्ते न हि प्रथे अंत निवृत्तिरूपेण लंबनेन अवः अवरेव
 त्संधं मे विधती प्रकाशयंती तथा अवरेण प्रवृत्तिरूपेण पदापरः परमं धर्मं प्रकाशयंती गोः वाणी एता एता नि आख्याना नि उदत्ता
 त् उ त्क्रम्य स्थितवती। न हि वेदे आख्यायिकाः प्रतिपाद्यंते अपि तु तद्वारेणायत्तपररूपो धर्म एवेत्यर्थः। सा प्रवृत्ति निवृत्तिरूपा वा
 क्कद्दीची केन सदस्यं चति प्रकाशते क मर्थवाच्य दत्ताभिधेते कंस्विदर्थं किं वा स्थाने परागात् तद्वरे गतवती किं तात्पर्येण प्रति
 पादयति कस्वित्स्ते कस्मिन् अधिकारिणि प्रवृत्ति निवृत्तिरूपे फलं जनयति एतत्सर्वं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः। द्विभुवः सती सौ उमेषु स आहुः पश्यदरुणवान्रविदेतदेवः
 तिमि श्री भवति यद्गुच भवतीति प्रथं अनात्मा अवांतरवा का निवाऽत्रेति प्रथं विज्ञात संघातः कथा प्रबंधो वा। तत्र अंत सत्त्वा प्र
 पर्यवसायिनी येन हि। किंतु संघाताद न्यमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः। यथा न हि स्यात्सर्वा भूतानीति रागतः प्राप्त हिंसा निवृत्तिमुदे
 न अहिंसा रक्षा योगो गभ्रतो यमविशेषो विधीयते। स एव सम्यगनुष्ठितः अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्याग इति योगशास्त्रो
 क्तं फलं प्रसूते। न चैतन्न सफलं किंतु निरोध समाधिरेव। तथा च निवृत्ति मुदेनावरधर्मा र्थमपि विधीयमानं साधनं परधर्म एव
 पर्यवस्यति। प्रवृत्ति मुदेन परमो धर्मस्तारव्यायिकाभ्य एव उन्नेयः पूर्वमंत्रोक्तदिशा ॥ वित्कृत्स्नो वृत्ति गोपीपु विद्यावानितरा जेहो।
 तां च तत्कृत्स्नो वृत्तः संताभ्यो दादति जीविते इति रासक्रीडा तात्पर्यम् ॥ ३९ ॥ एतदेव त्सा दी नृहरता वृत्तसा ज्ञात्वा उक्तमित्याह।

अव इति अवः परेण पितरं यो अस्या तु वेद पर एना वरेण। कवी यमानः कश्चिद्वचोचदेवं मनः कुतो अधिप्रजातम्। ३८। अस्य जग
तः पितरं यो नु वेद शास्त्राचार्यो पदेशमनु जानाति सकवी यमानो वक्तुं तत्वालोचनपरः कः प्रजायतिः इह लोके प्रवोचतु प्रो
क्तवान्। किं प्रोक्तवान् देवं क्रीडपरं मनः कुतोऽधिप्रजातं तत्तमनसो यो निभृतं वासना जालमेव संसारमूलमित्युक्तवानित्यर्थः। स
र्वोपु पदेशो मनो निग्रहं त इति भीकः। शेषमुक्तार्थः। ये अर्वाच्य इत्युक्तव्याख्याता। हासु परीत्युक्तव्याख्यातार्थः। अ
न्येकः अभिधा कशीति सर्वतः प्रकाशने शेषे स्पष्टं। ३९। कुत्र कर्मादृतस्य ब्रह्मण एव ज्ञानं तदीह। यत्रेति। यत्रा सुपरी अम
तस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति। इने विषयस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्रा विवेश। ४०। यत्र स्थाने सुपरीः कूर्दं तौ गोपाः
अमृतस्य भागं अत्रस्य भुवनस्य गोपाः समाधीरः पाकमत्रा विवेश। ४१। यत्र स्थाने सुपरीः कूर्दं तौ गोपाः अमृतस्य भागं कवलं अ
निमेषं निमेषमात्रमपि कालमनतिक्रान्ते विदधा ज्ञानेन स्वप्रत्ययेन मन्यमाना अभिस्वरंति एदि कस्मादितिक संगवामचेष्ट
णार्थं गतं अभितः स्वरंति आकारयेति। अत्र स्थाने इनः स्त्रीर्वाच्यस्य कृत्स्नस्य भुवनस्य गोपाः पालकः सवेदांत प्रसिद्धो
धीरो मपावत्सा नृहरता व्याकुली कृतोऽपि अवा कुलो मामां पाकं एउजांतः करणं आ विवेश। ज्ञानिमात्र रूपो मत्वं स्वात्मज्ञानं
दत्तवान्। कत्स्नं स्वलीला तात्पर्यं दर्शितव्यमित्यर्थः। अत्र हासु परेति मंत्रस्य तात्पर्यं यास्को कृदिशा जीवेशो यद्विरो देहवदे

जीवोभिमानतः। मुंक्ते देह गतं दुःखं नान्यत्तत्स्थोप्यसंगत इति। एवमध्यात्ममधिदेवं च यत्रा सुपरीत्यस्या पिता त्वयं तत्तत्कावगं
तव्यं। ननु कुत एव हे धीरवानं सर्वेषां मंत्राणां क्रियत इत्याशंका स्कां देके ला संहितायां दहर विद्या व्याख्यान प्रसंगे उक्तं सेवा द
हर विद्या त्रिधा ते परिकीर्तिता। आध्यात्मिकी भवेदेका तथा न्यात्वाधिभौतिकी। तत्र त्वाध्यात्मिकी सर्वे ईश्वरान हि संशयः। आधि
भौतिकं संज्ञांतु तस्मान्मुक्तार्थमाचरेत्। सा तु दभ्रसभा मध्ये नृत्यमानस्य एतलिनः। दर्शनं नान्यदित्येतत्सम्यग्ब्रह्मपादितम्। तत्रे
वादकं विषयं परमेश्वरं तं उमा सहायं परमेश्वरं प्रभुमित्यादीनि वाक्यानुदात्तस्य याजुर्वेदे वाक्यमेतन्नान्यथैव दृक्स्यादत्र शा
खांतरेऽपि। आलोच्येत सर्वमेव प्रयत्नाद्वारयेयं स्यादस्मदुक्तानुसारादिति सर्वत्र व्याख्याद्वैविध्यस्यातिदेश उक्तं तेन ये ध्यातं
मिरोध समाधावनधिकारिणः स्यामाधिभौतिकी भगवल्लीलाहृद्या रूपाचेतसमाधिकललाभो भवति। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्री
मद्भागवते। आच्छिद्य कीर्तिं सुप्तो कां चित्तं त्यज्यं जसानुको। तमो नयातरिष्यंतीत्यगात्संपदमीप्सर इति। पुराणो तरेष्वपि वि
भौतिकं शरवभपसा ग्रंथे नोपदेहित इति स्पष्टं। वेदेवोक्तं। विसाः कर्माणि पश्यतेति। उपपादितं चेत्तदुपो ह्यातरेवेति कां शरवभ
यसा ग्रंथे नोपदेहित इति स्पष्टं दिक्। ४२। इति श्रीमत्पदवाक्यमारा मर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसरिसूनोः श्री
नीलकण्ठस्य कृतोऽष्टोत्तमं त्रयं भागवतव्याख्यायां वृंदावनकोटोद्दितीयाः। अथा कुरकांड आरभ्यते। तत्र देवानां हत इत्यादयः पदं

समिधवत्संस्वसखीपुत्रमेनंभरतिपुष्पातिमातापरोक्षेतिविमोहदुःखेनहीयेतअतोऽयमेवनिर्दिष्टःकिमुततत्सहचरारण्यदेवा
नांनैषुर्षित्यर्थः॥८॥आहितिआहितिस्त्वर्षीसपराअनुरुत्तपोजातासुतकराणिचतः॥अंतर्वतीःसुवतेअप्रवीतामहदे
॥९॥जार्धमीप्यमनिरुद्धइत्याहुः॥पर्वीसुप्रवर्षरिगहीतासुवतीषुविषयेआहितआसंतात्किरोतीतिसर्वप्रकारेण
वियोगदुःखदरत्यर्थः॥अपराःअपरासुतरीशुतिमित्रभूतासुअनुरुत्तअनुरुत्तइत्यनुरुत्ततासामनुरोधं करोतिताःपरित्य
ज्यस्मान्प्रतिनायातीत्यर्थः॥कीदृशीषुसद्योजातासुकुआदयोहिजरताःकंसदास्यःस्वामिद्रोहिरायःकंसस्वअनुलेयनंकिंवि
दत्वासद्यस्तस्मात्क्रज्यम्यजाताःवयंतंतर्वतीःअंतर्नित्यमेनमेवध्यायंत्यअप्रवीताअनन्यगामित्यःलज्जाजवनिकामुमुखा
सपतिपुत्रादीनवगराव्यप्रकाशमेव॥नंप्रत्यभिस्तताःसेकशरणाःतादृशीरस्मान्सुवतेदिनसिसुवतइत्यात्मनेपदेनास्माद्विस्त
जतं दोषमंगीकुर्वीत्येवं शरणागतोपेक्षादेषादपिनविमेतीत्युक्तं॥अत्रहेतुभूतातां देवानामिति ब्राम्यता॥१॥ननुउपमात
र्यशोदंपरित्यज्यमाहजाननीमानंदयतोममनदोषइत्यन्यावत्संभरतिहेतिमातेत्युक्तमुक्तं॥तथाकोमारेकामचारेण
चुरेणवरतोऽपिभोटतायांवर्णाग्रमधर्मानुरोधात्पर्वीसुत्तीक्ष्णरुचिरुचितैवेत्याहिसर्वीसित्युक्तोऽपिदोषोतासीत्याशंक
तमेवदोषं द्रष्टव्यंतिशयुरितिशयुःपरस्तादधनुद्विजाताबंधनश्चरतिवत्तएकः॥मित्रस्यतावरुणस्यव्रतानि म॥१॥दिमाता

राम
२५

दुषोमीत्रोरपत्यभूतस्तराशुःरोतेएवनतुकिंचिच्चलतितादृशउत्तानशायीत्वंपरस्ताहूतोजातःअथेतिपहंतंरशंकायांनुनिश्चितंए
ववत्सोभवान्अवंधतःसहकारुण्यवंधहीनश्चरतिअयंभावः॥रामरूपेणसामिगर्भरुवमातरंत्यक्तवाचरुसकूपेणजातमा
त्रवेत्यंतंनिरनुकोशोसीति॥अहोआश्चर्यंतोतानिसःतंमित्रस्यवरुणस्यव्रतानिव्रतफलरूपोसि॥ताइतिविधेयायेहंबहु
त्वंमातर्यंनिर्दिष्टंत्वांग्राह्यं देवाःव्रतानिकुर्वतीत्याश्चर्यमितिभा॥१॥॥दिमातेतिदिमाताहोताविदयेषुसम्प्रालचयंव
रतिहेतिवुधः॥प्ररणानिरण्यवाचोभरंतेम॥१॥चलुशक्ततयाऽहंवात्पेमातापित्रोःसेवांकर्तुंसंनिधौवास्तातुं पुनस्तंदिमाता
धर्मसंप्रदायप्रवर्तकोविदेषुसंग्रामेषुसमादृतंनःईदृशोऽपिअग्रंयस्याइवंनंरादिअनुचरतिभवान्बुधश्चवसुदेवादि
मदियादववंशःमूलभूतःहेतिहीयेतएवंवियरीतकर्मतोपिभवतः॥रणानिरमणीयानिकर्माशीरण्यवाचोऽरमणीयवाचःकवयो
मंत्रावाप्रभरंतेप्रकर्षणसंचित्वेति॥तदय्याश्चर्यमित्यर्थः॥१॥ननुशक्ततयाऽहंवात्पेमातापित्रोःसेवांकर्तुंसंनिधौवास्तातुंन
समर्थोभवेइदानींतुतथाकर्तुमनुचितमित्याशंकावात्येऽपिमहंतिकर्माशिकुर्वतस्तवकिमप्यराकोनासीदित्याहुः॥अरस्येदे
ति॥अरस्येवमुध्यतोअंतमस्यप्रतीचीनंददोविचमायताअंतर्मतिश्चरतिनिष्पिधंगोर्म॥१॥॥अमिगत्यादिकर्मसिताभ्य
तिशायतीत्यंतमःउत्तानशायीशिषुःअमगत्यादिषुएतत्सर्वकात्रमुत्तानोइत्यतःयवाद्यत्तस्यशिशोरपितवअंतर्मुखमध्यो

विमृष्टं मात्रा-कीदृशं प्रतीचीनं प्रतीचिभं वा त्वच्छरीरे एव स्थितं न तदप्येवमप्युक्तं न यनरश्मिर्वह्निं स दृष्टमित्यर्थः । आ-
 यत्तु आभिमुख्येन प्रविशतीत्यामत् । त्वया स्वात्मन्युपसंहृतं तेन जगदुत्पत्तिलपाधिष्ठानत्वं स्वतंत्रत्वं त्वत्वं वा स्यासीदित्यु-
 क्तं कीदृशं स्पष्टं रस-रामादेरिव बुध्यतः प्रहरतः प्रतनादीनि घृत इत्यर्थः । पतस्त्वमेव विद्योतस्तु यि गोमतिर्निषिधं यथा स्यात्त-
 या चरति । गोस्तत्त्वमस्यादिवाचः संबंधिनीमतिः ब्रह्मविद्यारवाचोदत्तिः निःसेधतिर्गत्यर्थः । अर्वागीतरहितं यथा स्यादप्यप्र-
 चरति । वृत्तिविषयत्वे येवं विध इति शृंगग्राहिकया गृहीतुं न शक्यते फलात्मत्वे न तद्व्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । तत्त्वापरमपुरुषार्थम्
 तमपि अपहरतां देवानामिति प्राग्वत् ॥१५॥ एवं पिलम्पापि अकूतो पालं भर्तृत्वं कंसस्य कृतार्थः ॥ तं पालं तया विष्णुर्वेति । निवेदनी-
 ति निवेदेति पलितो दूत आसंतर्म हां पुरति रोवने नावप्रवि विभृदभिर्नो विचृष्टे महः ॥१३॥ पलितो जरो ययु क्तकारी त्यो कृष्ट-
 तोऽकूरो निवेदेति भृशं देगेन गच्छतीत्यर्थः । आसिति गम्यमानादि कृष्टदर्शने । एवमपि यमयंतयति सोऽस्माकं मंतश्चरति रोवने
 न दीप्यमानेन स्वरूपेण महान् सर्वोत्कृष्टः अत एव वृं शिवत्सवत्सपरूपाणि विभृदये मेव नोऽस्मान् कर्त्रादि धर्मकान् अभि-
 अभितः निचृष्टेष्वपि प्रकाशयति । अतो यमयेवं कृतितायाः स्मृत्याऽपि अस्मदीयं दृष्टं सुरवसुहरतां देवानामित्यादि प्रा-
 ग्वत् ॥१३॥ ॥ तदेव शं दे सुरवसुयस्य संति विस्तुरिति । विस्तुर्गोपाः परमं पाति पायः प्रिया धामा न्यमृता दधानः । अग्निष्ठा विष्ठा भुवना राम-
 २६

निवेदमहे ॥१४॥ विस्तुः कृष्णरूपी गोपाः पालकोऽस्माकं परमं पावनं पाथो यामुवंजलं कालियविषहृषितं पाति कालियनिरसेन
 ररुति निदीपं करोति । इदं चेहिकसमस्तदुःखहन् पमर्दी पलकुरां प्रिया प्रियाणि धामानिरम्याणि स्थानानि अमृता अभूतानि
 ब्रह्मलोकादीनि दधानः स्वशरीरे एव धत्ते इति दधानः अतुर्दश भुवनानामाश्रय इत्यर्थः । अग्निष्ठा विष्ठा भुवनानि वेदता निचस-
 र्वाणि धामानि अग्निरस्माकं विज्ञानधातुर्वेदातोऽनेकब्रह्मांडवीजगर्भमेहाफवस्थानीयं समस्तदृष्टदुःखनिवारणं च भवं तमप-
 हरतां देवानामिति प्राग्वत् । अत्र यो मां यश्यंति सर्वत्रेत्यादि शास्त्रोक्तं मित्रेष्वभेदानुसंधानं कैवल्यस्य व्यवहितं भेदस्य प्रत्यक्षा-
 दभेदस्य बाह्यत्वात् । अभिनेतु भेदकल्पनं कैवल्यस्याभेदप्रत्ययाधीनस्य सन्निहिततरं । संसारहेतोर्भेदज्ञानस्य चास्मिन्नि प्रकर्षो-
 स्तीति । एतदेव सर्वं वमपि वश्यतीति शास्त्रप्रसिद्धमस्माकमेव इति भावः ॥१४॥ ॥ अहो आश्चर्यं गधतोः राम कृष्णयोर्मोहभ्यामपि
 निवारणं कृतमित्याहुः ॥ नानेति । नानावक्राते यस्याश्च प्रेषितयो रन्यदो चोते कृष्णमन्यतः श्यावी च यतुं योग्ये दामबंदरूपी च स्व-
 स्वसौरो महः ॥१५॥ श्यावी कृष्णवरापिशोदा अरुणी अरुणारोहिणी एते उभे स्वसौरो मगिन्यावपि यतः यस्याः स्वनियंतुं योग्ये
 दामबंधनादिना वप्रविबुधी राम कृष्णशरीरे वदुस्तं दसां नानादृश्य कृचक्राते विहिसवत्यो । अन्यतराऽपि स्वं पुरुषमहं नेप्रे-
 षयामीति आग्रहं करोति वेदुभयो रप्यत्रावस्थानं भवेदिति भावः । ज्योः स्वस्त्रा मध्ये एकस्याः यशोदायाः अन्यतरकं कृष्णं वदुः रो-

वनेपरिपोषादन्यदेकं वपुः अकृत्तंगोरं कस्या रोहिण्या शोचते अतस्तपोरपि स्नेहविद्येदं कारयतां देवानां महदेकमसुरत्वं ॥१५॥
 मातेति। माता च यत्र दुहिता च धेनुः सवर्द्धुर्ध्वं धायेते स्मभीवी क्रतुस्य ते सदसीले अंतर्महदे। १६ यत्र यस्मिन् वपुर्द्धुं ये सन्निहिते सति मा
 ता च यत्र दुहिता च धेनुः सवर्द्धुर्ध्वं धायेते गोकोशे उभे अपि वेदो गंध्यावेव भवतः न तु मातुर्जगत्त्वमो गंधी त्वं वा मयातीत्यर्थः। स
 र्वर्द्धुं ये हीरप्रदे इति गम्यते। धापयेते लोकान् तसाम् पालयतः। समीचीनो गंधूरा मनुष्यो। स वरिते न लेखे पुहीरनामेति प्राच्ये। स
 गर्भयानामेति तु प्रसिद्धं तेनैव वातेने गर्भदा स्यादद्यामपि हीरप्रदे इति गम्यते। धापयेते लोकान् तसाम् पालयतः। समीचीनो गंधू
 रा मनुकते। तत्र माता दुहितेति वजात्यभिप्रायेणैकवचनेने उभे अविज्ञेयस्य वेदस्य सदसीव सदसि अधिष्ठाने श्रीकृष्णारव्यव्रज
 शिः अंतः स्थिते इति शेषः। अतएव ईले सौमि। अप्यंभावः। कस्माभिध्यातानां गवादीनां जरादिनां जरादिकं नासीत् अतः परंतपि
 योगेन तत्रासा दुर्वीरमिति। वृजस्योत्कर्षमसहमानां मोदु हां देवानां निरिति प्राग्वत् ॥१६॥ अत्यस्या इति। अत्यस्या यत्संरिहतीमि
 माय कया भुवानि दधे धेनु रुधः। अतस्य सायसायि चते लामहः ॥१७॥ अत्यस्याः धेनोः वत्संरिहंती लिहंती का धेनुः ऊधः हीरप्र
 यं निदधे प्रसूतिनं धत्तवती। न कापीत्यर्थः। अपि वा कया भुवामिमाय मितवती सं ऊधः भूपर्धं ते कदे शे कविनाया कचिदविदे
 शकाले वा इदं न जातमित्यर्थः। वृजे तु वत्सेषु वत्सेषु वत्सरा तृतेषु मायायाः वत्से श्रीकृष्णं लिहंती वै स कीपिधेतुः भुवा संमि तं राम
 २७

ऊधो निदधे वात्सत्यातिशयादिति भावः। सोईला ऊधस्वती धेनुः क्रतुस्य सत्यस्य संबधिना प्रवसासा हा द्वे हानंदरसात् त्वके न हीरेण
 अपि न्वता अतर्पयात्। वृजसं जनेता दृशं ब्रह्मास्मत्तोऽनयतां देवानां महदेकमसुरत्वं ॥१७॥ पद्येति पद्यावत्ते पुरुषा वपुष्वध
 तित्वेनो अविरेरिहारा। क्रतुस्य स अविचरामिवि दान्मह ॥१८॥ पद्याय त्वं अमिसारिणीमि रमिसर्तुं योग्याते तव मूर्तिरुर्ध्वी सर्व
 संसारवहिर्भूता अपि परं जगत्तु रुरुत्वा पुरुषा वरुनि रूपाणि येषां तानि अतिसुंदराणि वपुषि शरीराणि वत्से। यावत्तोऽमि
 सारि रायसा वंति रूपाणि धत्ते इत्यर्थः। ताभ्यो न्याच मूर्तिरुर्ध्वी अमिस्वारिणी। मरस्य ह्यमधे न स्वेन स्थिता रासकीडा प्रसंगे इत्यर्थः।
 कीदृशानि वपुषि विरेदि हारा श्रीवृद्धेष्टान् अवतीति अविः पार्थिवं पुरोभागं चेति प्रयं प्रकाशयंती दृष्टिः तां रेरि हारा ले
 लिहना विप्यपि प्रदेशे पुष्टित्वाय संतीत्यर्थः। रासमंडले हिरेके कस्याः गोपिकायाः पार्थिवे कस्य मूर्तिं हयं एका च मध्ये सर्वा
 सांसाधारोति प्रदेशत्रयस्य कस्या मूर्तिः प्रदेशत्रयगामिनी दृष्टिं सर्वात्मनाय सति। ततो न्यद्गोचरं किमपि न भवतीत्यर्थः।
 यत्र एवं रूपाणि वत्से तत्र क्रतुस्य वेदस्य ज्ञादेवी सद्य अधिष्ठानं समर्थरा स्थानं वा परं ब्रह्मा हं विद्वान् विचरामिवि शेषे राजा
 नासि विद्वानिति कस्मात्मादात्माभिमानात्स्त्रीभावे विस्मृतवती गोपी आत्मानं पुल्लिङ्गेन विशिनष्टि। यद्यप्येवं तथाऽपि देवा
 नां महदसुरत्वं अस्मदुत्कर्षी सहत्वात् ॥१८॥ पदे इवेति। पदे इव निहिते दस्ते अंतस्तयोरन्यघुमान्यविरन्यत्। सा श्रीचीनापध्या
 ३१

इसाविष्णुची मरु. ११॥ अस्यामेव रासकी ज्यो सर्वांगीणीः परित्यज्य एको गृहीत्वा किंचिद्दूरं गतवान् भगवान् तां वृष्टीनामा
लसत्कंधे समारोपितवान् ततस्तामपि गर्वितो परित्यज्य गतवानिति स्मर्यते। तत्रैतरे गवतं मृगयंत्येव दंति। पदे इवेति।
पदे गमनस्तु वके पां सुपुस्यही भूते द्वित्वा तद्वयोपरिर्गमके दरेपते इति शेषः। कीदृशेते दस्मे कीडा गृह रूपे वने अंतर्ग
र्ग मध्ये निहिते स्थापिते। तयोर्दयोः यद्दयोर्मध्ये अत्यदेकं पदं गुत्थं गुत्थं जातं तेनानुमीयते यामसो नीतवास्तामसो संकेधे आ
रोपितवाविति। अतएवात्यत्पदं आविः सुस्यष्टेभारवत्वात् अतः साधन्याया कृष्णस्य सध्रीचीना सहगामिनी यतः पथ्याप
थोऽनयेता। कृष्णमार्गं दस्मद्वदनपभृष्टा। एवंभूताः पिसाकृते तद्यत्ना मती विष्णुचा विष्णु कइतस्ततोऽवति कृष्णमन्वेष्टुं
गच्छतीति विष्णुचीदस इति शेषः। अतरेकस्य। अयुक्त्वमसहमाना नंदेवानामिति भाग्यत्। ११॥ आधेन वइति। आधेन
वोधुनयंतामपि मयीः सवर्द्धुघाः शशया अग्रदुग्धाः। नव्या नव्या युवतयो भवन्ती म ह ११॥ येषां देवानां मस्मात्सु महदेक मसुरत्वम
सुरत्वमस्ति ता नृधेनवः आधुनयंता आसमंता त कंयपंतो कस्य वियोगात् राधे नृदृष्टाऽपिते यं कं पोभूयात्। एता उदी ह्यवाते
दयां कुर्वन्ति ति भावः कीदृश्यः। अशिष्ठाः अवालाः सवर्द्धुघा इति पूर्ववत् शशयाः यो देवानां कल्पारो निमित्ते शेरते ताः श
शयाः दशविधहविः प्रदाने नंदेवो स्मर्यं त्य इत्यर्थः। अग्रदुग्धदोहाः निःसाराः अतद्विधा इत्यर्थः। नव्याः नव्याः स्तूत्याः स्तूत्याः युव

राम.
२८

तयश्च भवन्तीः भवत्यः अत्यंतं युगावतीः उपकारकाश्च धेनुर्द्विषंतो देवाः कृतघ्नत्वमया द्वा उदिजंतामित्यर्थः। ११॥ योऽस्माकं व
ल्लभः स एवास्मात्सुप्रति कृलो जातः देवास्तदेकाकाराः सर्वा अस्मदिंद्रियवृत्तीः पश्यंतोऽपिनतमस्मदर्थे प्रार्थयंते इत्येतावन्ते
योपालभ्यंतेऽस्माभिरित्याहुः। यदन्यास्विति। यदन्या सुवृषभोरोरवीति सोऽन्यस्मिन्नेष निदधातिरेतः। सहि रूपावा नृभगः स
राजामहः ११॥ यतयः वृषभो महावृष न्या सुवृष संतीषु गोधिवास्मात्सुरो रवीति मुरलीवा दनादिना शब्दं करोति तेनास्मात्सुरत्सु नृ
रवीः करोति स एवास्मान्निहाय अन्यस्मिन्नेष्वस्त्रीकंदेवेरेतो निदधाति अन्यभ्योरतिप्रयत्नं कृति तेन प्रभुरागवन्ति तावयं कमत्यं रा
रतां व्रजे महियतः स एव क्षपावा नृवंदः स एव भगः सूर्यः स एव च सर्वासां प्रजा नाराजा स्वतंत्रं सत्समा तदवयवभूतो सत्यरिसख
र्त्तिनो देवानेवोपालभा महदे इत्यर्थः। ११॥ यस्मादयं स्वतंत्रं सत्समा देन मनुकृत्यति तं अस्मै वगुणान्कीर्तयाम इत्याहुः। वीरस्येति वी
रस्य नृस्यं जनासः प्रनुवो चामविदुरस्य देवाः। योत्सुक्ताः पंचपंचावहंति महः १२॥ अस्य वीरस्य उनिष्पितं स्वप्नं शोभनामृतं
इत्युपलक्षणां शोभनायुधत्वोदः भोजनासः प्रकर्षणानु निष्पितं किं वो चामकाः स्माकं शक्तिरसात्पाशयः। किंतर्हि अयमस्तूत्य
एवनेत्याहुः। अस्य उने देवाः विदुः ननु वयं तत्त्वतो विदु इत्यर्थः। यत एनं योटा युक्ताः पंचपंचावहंति। पंचपंचपंचविंशतिः सं
ख्याभिस्ततो क्रातुसहिताः तत्वाभिस्तानि नो देवाः योटा यद्भिः प्रकारैर्पुक्ताः रथिरथ सायधिप्रग्रहयगो वर्यरूपेरावक्षाः संतः एते

साक्षिणं आचरन्ति तं तं विषये देवं प्रापयन्ति । तथा च अतिः । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तत् । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रह
मेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयं स्रेणु गोचराद् । आत्मा हि यमनो पुक्ते मोक्ते तादृमनीषिण इति । आत्मादिमोक्तं नानिष्यः संब
धं दर्शयति । एवमेतं विद्वांसो देवाः अस्मभ्यमप्येतद्विज्ञानं प्रयच्छन्ति तीमहरित्यादिप्रववत् ॥ १२॥ देवानामपि भगवज्ज्ञानं दातुं शक्ति
र्नास्तीत्याशंकादुः । देव इति । देवस्तप्तासविता विश्वारूपः पुषो यप्रजाः पुरुषा जजान । इमां विश्वामुवनान्यस्य महः ॥ १३॥ अस्य
संबंधी एको देवस्तप्तासविता जजान पुरुषा सवकर्त्री अत एव विश्वरूपः पुरुषा बह्वप्रकारेण प्रजाः भोतिकीः । इमा इमानि विश्वा सर्वा
णि चतुर्दशमुवनानि च जजान पुषो यव । मस्मादेक एव देवोऽस्य श्लोचमस्यायव भूत ईदृक्कार्मा किमुत सर्वं यद्यनुयहं कुर्युस्तदात
ज्ञानं सुलभमेव स्यादतो निरनुग्रहाणां देवानां महदेक उमसुरत्वं ॥ १४॥ ॥ दिव्यदृष्ट्या पश्यंत्यो भाविनाः पिकर्मणा भगवंतं स्तुतवा पा
लभन्ते । मही इति । मही इति । मही समैर ब्रह्मा समीचीनमेतत् अस्य वसुना नृष्टोष्टरे देवी रोविंदमानो वसुनि महः ॥ १५॥ मही महत्यो च
न्या च मेवौ कौरवयोऽवसेने समीचीनत्वं संसुरे समैरतस्य कप्रे रितवान्ते उभे अपि अस्य वसुना बलेन नृष्टोष्ट्रे प्रवलिते । एवं
सर्वबालकोप्ययं वीरः वसुनि संग्रामे जयलब्ध्वा निधनानि विंदमानो लभमानः । नृष्टे वसुत इति महदाश्चर्यमभिन्नेऽपि भेदं कल्पय
तां देवानामित्यादिप्रववत् ॥ १६॥ ॥ इमा मिति । इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उपहेति हितमित्रो न राजा । पुरः सदः शर्म सदो न वीरामहः

राम.
२६

॥२५॥ इमं पृथिवीं विचिंतयते स्वामिति विम्वधाया स्तोदितं यथै प्रथमा बहुभक्तं तं च नोऽस्माकं धारयित्री उपैति उपेतया
लपति हितमित्रो न हत इव च मित्रमिव च राजारंजकः हितः श्रेयोर्षी पुराय प्रवर्तनेन मित्रे दुःखात् तत्राण कृतभा राय हरणे
ति विवेकः । पद्यपि रयलनिग्रहः प्रयोजनं ते नापि सुकृते मवत्येव तयाऽपि शर्मसदः कुशलार्थं मीदंतः समास्तत्राः परकल्याणकारि
णा व्रललोके पुरः सदः ब्रह्मसमीपस्थापिनः ननु वीराः मृता अपि किं सुखं जीवंत इत्यर्थः । तेनास्मद्वा रा तं फलमुपेक्ष्य कार्येण
नुनियद्देहसंयोजयतां देवातामित्यादि फलवत् । ॥२५॥ निधिधरीरिति । निधिधरीस्तत्रोपवीरुतापोरयि तद्देहपृथिवी विभक्तिः ।
सखायस्ते वामभाजः स्याम महदेवानां मसुरत्वमेकं । ॥२६॥ निःषिद्धरीः निष्पद्येन गतुराः विधुगता वित्यस्मात् करार-ओषधी रोष
धय मते ते वैवतयारयिधनं च ते ते वैवस्य भूतं हे इह पृथिवी विभक्तिं यत्किंचिदपि धीधारयति तत्सर्वं त्वदीयमेवा तस्त्वं वसुनिज
मसीत्येतदुक्तं । अथापि यत्किंचिद्वाजेनास्मात्पुजसि तर्हि यन्नुभ्यं प्रार्थयामस्तदस्मभ्यं देहीत्याशयेनाहुः । सखाय इति ते तदनि
त्यसिद्धेश्वरस्योपासनादेश्वर्यं प्राप्ता वं यं सखायः तं यथा यथोपासते तथेव प्रेत्य भवतीति श्रुतेस्तस्मात्सुखायानिरसस्वी
भावाः अतएव सखायस्तदमित्राणि संतः वामं उपासनाप्रलमेभ्यं भजंति ते वामभाजः स्याम भवेमभिगमादुसाम्यलिंगादे
ति शास्त्रांस्तन्यायेन वयमपि त्वदसत्यसंकल्पाद्येभ्यं मनुभवे मतत्र च देवानां मसुरत्वमेकं महद्विप्रकरमस्ति तन्निवारणेना

समाप्तं वाहीति भावः। एवं च केवल्यपेक्षया शेषास्तु नादिकृता सख्यात्मिका भक्तिरेव श्रेयसीति दर्शितं। १६॥ अथ रामकृष्णवा
 दायमयुगं गच्छताऽङ्कुरेण स्नानकाले यमुनायां जाते भगवद्दर्शनं आत्मनः कीर्तते। सप्तमे इति। सप्तमे सप्तशक्तिं न एकमेकाश
 तादृशः। यमुनायामधिष्ठितमुद्राधोगमं मृजे निराधो धम्यं मृजे। १७॥ सप्तसप्तसंख्याः एकोनपञ्चाशन्मरुतः प्राणायामदेवताः
 अथ मर्षणकाले प्रसन्नाः संतः एकमेका एकमेकं सुयोदशः प्रत्येकमित्यर्थः। शताशतानि ऐश्वर्या शिशतैर्मे श्वर्यं भवतीति या
 स्तः। १८॥ दत्तवंतः यतः अक्षिप्रतंसवीपे रुमा उपरिष्कृतं वेदादकलितं राधो विज्ञे एषास्य परमा संपदितुपनिषत्तसिद्धे भूम
 संजं ब्रह्मलोके च रामकृष्णवेषं यमुनायां अथ मर्षणकाले मृजे मृगयेष्यामीत्यर्थः। ते देवराधः उत ऊर्ध्वं आकाशगम्यं गोपु
 स्तर्ग रश्मिषु स्थितं सूर्यमंडलेऽपीत्यर्थः। तत्राऽपि सूर्योपस्थानकाले मृजे तदेव च राधः अथ अथ वा स्वरये स्थितं निनिहीतेपि मृ
 जे। अत्र ऊर्ध्वदर्शनं पुराणेषु तां। एकस्मिन् राधसो दर्शनेन सर्वमफलमिह स्तुतिता। १९॥ अत्र जगत्पञ्चदशं मेवं दशयितीति।
 विलो रिति। विलो नुं कं यः। २०॥ विलो वीर्यो री वीर्यं पदितं पुत्रं कामे बद्धं तं पाशान्मोहनादयवाभिप्राये। वाच्यवाचकयोरेव
 दातृत्वातिपादकं शब्दं प्रावोचं प्रोक्तवानस्मि। तमेव दर्शयति। यो विसृः कं पार्थिवानि जांसि च विममो कमिति ये मनमात्रे निःस
 रं अतो विभक्तिस्वर एवात्र शिष्टेऽप्युदात्तः। पृथिवी देवता ये योता निपार्थिवानि वद्धत्वे प्रजायंते तलमिति पृथिवी यीज उद्धृतं

राम- ३०

वति। रं जयंति इष्टप्रदानेनेति रं जांसि रं जकानि विममेण दितवावा एकीकृतेति शेषः। यश्च यथा सप्रमाता उत्ररं उच्छेत्तरं सधसं
 स्थानं अधिष्ठानं अस्तभायत्। संमितवात्र तेन तत्वात्मानः स्मृताः स्पर्शमकारः पुरुषो यत इति स्मृतेर्मकारमप्यत्रावरुद्धवी
 वरवं कारलकार्यकारे प्रकृतेषु ईकारमुद्धरति। त्रैधा विचक्रमाण उरुगाय इति। अस्मिन्नेव मातृकारूपे जगदंडे त्रैधा वि
 चक्रमाणाः त्रीन्वराणि च अत्रादृशान् तं घयन् चतुर्थ उरुगायो दीर्घतयामी यत ईकारसद्वयोपमित्यर्थः। अत्र मद्यपि
 उच्चारकमेणामकारात्परत ईकारो दृश्यते तथा विमकारस्यैव उत्ररमिति विशेषणं ततः पूर्वत्वेनेन ककारत्नकार ईकारम
 कारसंघातात्तमकं कामवीजमुद्धृतं भवति। २१॥ प्रतदिति। प्रतद्विस्तुः स्त- म्या। २२॥ विसृः वीर्यं राकामवीजं न सह उच्चारितं तस्य
 प्रसवते प्रकर्षणोत्थोति। तत्किं। यस्य वाच्यार्थः मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठा इति। यथा भीमो भयं करो मृगः सिंहस्तद्वदुष्ठा
 न्मर्दयन्ति त्यर्थः। कुचरः कोष्ठयि व्यां मृतपर्वः भुविकृता वतारः कुचतारो वेदा दीर्घमुरली रवं कुचीरो वा। गिरिष्ठाः गिरो
 गोवर्धनेति च तीति तादृशः तेन कृत्वा इति पदं लक्ष्यं यद्यपि गिरिष्ठत्वं रुद्रस्य न सिंहस्य चास्ति तथापि तयोर्वीर्यं साहं यी व
 भावात्रात्र हरो युज्यते। यस्य विस्रोवमि नावतारे उरुषु महत्तत्रिषु विक्रमेषु पादविह्वेषु विद्या भुवनानि च तदंशलो
 काः अधिष्ठयंति संक्षिप्यंते। तावन्मध्येऽधिवसंतीति वा। २३॥ चतुर्थी नमः शब्दादुद्धरति। प्रविस्तुव इति। यमेत- मिता २४॥ तमे

गिरिष्ठा य विष्णवेण्यं सर्वप्रसवहं मंममनुतेऽनेनेति मन्महदयं प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु। अत्र हृदयमिति नमः सादृश्येते। तसं
 योगात्तु विष्णवे इति द्वितीयास्ताने चतुर्थी अनुकरणाच्च कस्य शब्दा यत्तुर्थायास्ताने न कस्याय नम इत्युक्तं तं भवति। गि
 रिकृते गोवर्धननाथाया उरुगायाय महाकीर्तये वृत्ते अभिमतफलवर्षुकाया यो विष्णुः इदं दीर्घमहत् वाच्यं वाचकं च
 कंच प्रयत्नं प्रकर्षेणानि गृहीतं सत्स धर्त्यं जना नो विद्या नो वास्तानं भुवनं कोशं वा ज्ञेयं च एको विममेति मिरित्येदेभिः। त्रिभि
 रवयदेः प्रक्रमेः क्लीकृत्सायनम इत्येते की विभमेपरिमितवान्। तस्मै मन्महदिति संवेधः। अस्मै वमंत्रस्य माहात्म्यं आस्यजानं
 तो यथा मन्महदयं मन्महदयं प्रविष्टयो रामकृष्णयो नाम विदिवत्तने संतैर्नैः कथ्यत इति मुक्तिको मेरयमुपास्य ३॥ इति स्तोत्रं तमे
 त्रमागव तन्माख्यायाम क्रूरकांडस्तृतीयः॥ अथ मन्महदयं प्रविष्टयो रामकृष्णयो रत्नकमालाकारादि बुनिग्रहानुग्रहादिकमा
 ह। पुवमिति। पुवं वस्त्राः ॥ १॥ भो मित्रावरुणो पूर्वयस्मि मे अंतर्गमिस्त्रात्मानो यो देवानां मध्या एक एवेति सर्वदेवता नाम
 भिस्तयो रभिधेयत्वस्य प्रागे व दर्शितत्वात्। पुवं पुवां वस्त्राणि परकीयानि पीवसा वलेन वसायेत्यां तनुं द्यादयः। कंसस्य
 रत्नं कंसत्वात् दीपानि वासां सिक्ताः दृष्टी तव तां विविप्रसिद्धं। तथा पुवोः पुवयोः मंत्रवः मानयितारः सर्गः सृजति दिव्यं स
 ग बुले पनादीति सर्गः मालाकारकृद्वा दयः अक्षिद्राः रत्नजाता इति शेषः। आत्मलाभादेव हि रत्नं तं भवति नायपेति ते कृत

राम.
३१

कृत्वा जाता इत्यर्थः। तथा विष्णोः ककार उदये कं द्याव कारमिति संहितायां कसत्वं विष्णु कतेनेति सर्वाणि अनन्तानि आत्मनि गोपतं
 द्रुमितपुत्रे कंसे च यादवत्वं मत्तमं गजादिषु च भयं करत्वं मित्येता नि अवातिरते ती र्ती वंतौ। तथा कतेन स्वीयेन स
 त्येन यादवत्वेर सचेये संगतवंतौ। गोयत्नमविहायेतरां श्रान्तप्रधाना विहतवं तावित्यर्थः॥ २॥ तत्र कंसवधप्रकारमा
 ह। इंद्र इति। इंद्रो विष्णोर्दीर्घैः ३ यत्त्वमान उभयो यत्रो रोदसी महित्वा। उरंदरो दृत्रहा धत्सुषेराः संगम्यान आभराभरिपम्बः॥ ३॥
 इंद्रः विष्णोः कृत्तेः वीर्यवलेः पत्यमानः यत्तु अर्थात्तम वा दधः पातितस्य कंसस्योपरीति पुराणा लभ्यते महित्वा माहात्म्येन
 गुरुत्वेन उभे रोदसी वा वायुव्योऽप्यौ प्ररितवा नृत्रे लोकस्य स्वां गतस्य भारं हि प्रवानित्यर्थः। अतएव पुरं पारी रं दारयती
 ति पुरंदरः शत्रुपारी रविदारकः ततएव दृत्रहा धर्मपिधातुः कंसस्य हंता। धत्सुर्विष्णुपालनरुमासेना समूहो यस्य स धत्सुषेराः
 एवं भूत इंद्रः परमेश्वरत्वं महाविक्रमभरिपम्बः ब्रह्मयमुप्रायान् असुरसंगम्य संगत्य निगतेत्यर्थः। तः अस्मात् आभरसा
 कत्येन पालया ॥ ४॥ अथ मंमासमाना मिति मंत्रे प्रागुदाहृतं राजराज्यप्रार्थनं तदधुना प्राकादयः कस्याय संपादयंतीत्याह।
 मशक्तमिति। प. पु. ॥ ३॥ द्वितीयाः प्रथमार्थः। राजाधिवतिः नृराणां मध्ये यशस्करो वभं व। महायोय शस्करः बलवान् यमुत्तवा
 नृसराजाधिवतिर्विश्ववर्षः॥ स एव संकीर्णनागाश्च पतिः स नृनराणां सततं सुमेगल्यं दीर्घमायुश्च दत्तवान्॥ ३॥ यो धर्मेति।

मोक्षती भुवनं यत्तु रागा मयी व्याश्रये इना मानि गुह्या। सकविः काव्यापुरुषं धोरिव पुष्पति न भंता मन्त्र के समे। ४॥ यो विस्म
 भुवनानां भूरादीनां यत्तु रागा मयी व्याश्रये इना मानि गुह्या। सकविः काव्यापुरुषं धोरिव पुष्पति न भंता मन्त्र के समे। ४॥ यो विस्म
 रम्यारित ननु राशिषे कृतानि नामानि वेदना नीते। गुह्यानि। यथोक्तं भारते। मय भान विज्ञानमि सम्यक् प्राजितल कृणा नये
 षां प्रमुपाधाय अपि वंधा प्रसूयते इत्येवं गवामपि गोप्या निना मानि संतीत्यर्थः। सकविः सर्वतः काव्या काव्यं कवीनां कृतं
 पुरुषं कविधं रूपं पुष्पति आद्यमपुष्टं वकरोति तत्र दृष्टांतः धोरिवेति। यथा पुष्पादेवोः प्रतियजमानं रूपं मेदात्तत्वापु गप
 दनेकाच यज्ञानां च तितद्वदित्यर्थः। न भंता मिति प्राग्वत्। ४॥ यस्मिन् विधानि काव्येति मंत्रः प्राग्व्यातः। तदनंतरं मंत्रं व्याकुर्मः।
 य आत्ति ति। य आस्तु त्क आशये विधा जातायेषां। परिधामानि मन्त्रादरुणस्प पुरोगये विष्णुदेवा अनुव्रतं न भं। ५॥ यो वि
 रतेऽस्मिन् विधाया योगं हं तत्र यः आसु गृहीत्वा पु आसां समीये त्कः अतिस ततं गच्छति विद्यते इत्युक्तः युगपत्सर्वसु स
 त्रिहिते योगेन। तथा एषां संहितानां भ्रात्रादीनां विधा सर्वाणि जातानि जन्ममात्राणि स्वभूतावि। सर्वेषां तसर्व का मादत्यर्थः।
 वरुणा स्यात्पतेः गये प्राणा वै गया इति श्रुतेः प्राणा भूते गृहे समुद्रे पुरोदेशे पश्चिमसमुद्रस्य सर्वस्यां दिशि समीपे हारकाया
 मित्यर्थः। धामानि स्त्रीणां बंधुतां च परितः मन्त्रात् अतिशयेन य राम्याति सर्वेषां गृह कृत्य विचारय नास्तौ तत्र दृष्टांतः यथा वि

राम.
 ३२

ष्वेदेवोः अनुव्रतं प्रतिव्रतं सर्वेषां यजमानानां गृहं प्रतीत्यर्थः। यो योगेन प्रतिगृहमास्ते तदीयानां मन्त्रां कं न भंता मन्त्र के समे। ५॥ यथा
 स्पस्त्रीणां मेष्पुं वर्या यतिपारिजात हरणे नारदवाकां। अपि वृष्णेति। अपि वृष्णपुराणवद्वते रि वगुष्पितमो जो दासस्य दंभया व
 सिंद्रे राविभजे मदि न भंता मः। ६॥ हे भगवद्गुष्पितं पुष्पितं पारिजात दुमंत्रत ते रि वगुष्पितमो जो दासस्य दंभया वयं तदस्य से
 वलतायाः सकाशात् पुष्पयुद्धमिव दिवः सकाशादपि वृष्ण। आशिं धि। पुराणवत् विस्मृत अदिति पुत्रत्वेनेदं प्राण हारो भूतेत्यर्थः।
 दासस्य चि घ्न कर्तुं रिं द्रादे म्म श्रुतः सामर्थ्यं दंभय नाशय। वयं कषयः तत्र प्रसिद्धे अस्य बुद्धि स्वस्य अनेन कश्यपेन पि का संभृतं सं वि
 तं पारिजाताख्यं वसुध नं इं द्रे रा सार्धं तव विभजे महि वि भागं करिष्यामः। ऐरावताक्षीना मुपभोगं इं द्रादयः कुर्वत पारिजातं तु तदी
 य मंशं दापयिष्याम इत्यर्थः। एतेन पारिजात हरणं शक्रमदं गच्छ प्रोक्तः न भंता मिति प्राग्वत्। ६॥ तदेवं संहितानां मनोरथपूर
 णं कृतं देशांतरस्थाना मपि तत्कृतमि त्याहा वा सयसी वेति। द्यौपदी वाक्यमि दे। वा सयसी व वेधसस्तनः कदा न इं द्रवच सो बुवो धः।
 अस्तं तात्पा धियारयि सुवीरं च द्यौने अवी नुही तवाजी। ७॥ हे वेधस इं द्र वरुणोऽपि वरमे म्म रत्येनः अस्मान् व को र व स भा यो दुःशास
 नो यस्तुष्टवस्त्रा न् व द्भु तं प्रजायां वस्त्रां त्ते की सयसी व आकादपसी व। ऊर्ध्वोर्ध्व वस्त्रा पागमे त्राकादित मे वात्मानं य प्या मि न ता
 द्वा घमानं ते न वा सयसी वे त्पु श्री यत इत्यर्थः। नः अस्मा कं व व सः प्रार्थना वा कां हर दे श स्वस्तं कदा बुवो धः बुद्ध वाचसि। आहीति वाको
 द्वा रणा त्त्रो गे व ना रौ क त वान सीत्यर्थः। किं वा अस्तं गृहं रयिं रा ज्यादि कं धनं सुवीर परि हि दारं पुत्रं च तात्पा लनेन धिया बुद्धि सा

विद्येन च दृष्टः प्रतनाः किं रोगातीति शत्रुसेव्यसंहरा अर्वा नित्यसन्निहितः वाजीवेगवान्तः अस्मान् ऊहीत अवहत्। प्रापित वाचा जयद्वय
वधादो हि प्रतिज्ञा भंगा दर्जने नाशोपां उवा नांग हमे वउ छि त्रं स्यात् अतो गृहस्य संरक्षणां त्वैव कृतं। एवमन्यदपि हे योः॥॥ अ
ग्रिप्रसादात्स्वयमुपनेत्यस्युपाधिकमेव भगवंतं सौमित्रो यद्येवः मावो अग्र इति। मानो अग्रैवी रते परादादुर्वासंसेमतये मावो अ
स्य। मानः रुधे मारु सक्ततावो मानो दमे मावन आनु रूपाः॥॥ हे अग्रैवोः स्मान् अवी रते अवि कोताय अर्जुनाद न्यसे स्वयं वस्वा
ले मापरादाः न परा कृत्य दत्तवानसि। तथा दुर्वासंसे मयवेने दुर्योधन वचनादकालेः भागताया यथा र्थे चतुर्थी तस्य अमतये वि
रोधि दु द्वयेष्वकालेः विगतं मां शिष्येः सहितं नमोजयिष्ये तितर्हि सवी नपां उवाच शाये नमस्मी करिष्यामीत्येवं रूपाये अस्मै दु
दि स्था ये नो मादाः मानः रुधे। वने सूर्य प्रसादात् रुद्रुः रवायापिनः मादाः॥ मारु से भी मार्जुनयोः परो रुधर्म राजमां च तत्पते
वा सारुपाय रूसेनोः स्मान् मादाः हे अतावः अते न सत्येन वाति चरती तितस्य संवोधने हे अनकः देर्घ्य सां हितिकं हे सत्यय कथा
तिदमे गृहे गौरव सभायां नोः स्मान् मा आनु रूपाः न प्रसत्य तत्तवानसि दुः पासन दारा। तथा वनेः विनय द्रव्य दारामान आनु
रूपाः तत्र तत्र वाधितुमागते पुशुनु पु रक्षितवानसीत्यर्थः॥॥ अथ हरिवंशो उय दं हितो भगवनः समुद्रे सलिल कीटा मनुव
रायति पत्रः॥ उत्सुद्रादिति। उत्सुद्रा न्मधुमं कुमिरोगा स्मा प्राज्याय प्रतरं दधानः। अमी वये मयवानो वयं दे वमूर्जं मधुमत्तं
भरेम॥॥ समुद्रात् कारो दका दपिमधुमा न् अमृतमयः कुर्मिः उ दागात् सर्वत उद्गतः सदसाम्ना ज्ञाय सस्माद् सर्वे राजा विरोजा हरिः

राम-
३३

धारो हती वस्वर्गये कृया स्वस्याधिकं दर्शयतीव। यत्पतः आसु सामुदीषु अक्षुभजुः इज्यत इज्यत इति यजुर्वेदे अरो भगवान् ५

तस्येदं लीला कर्म साम्राज्यं तस्यै कृष्णस्य कीडार्थं प्रतरं प्रकर्षेण दधानः स एव समुद्रात्तमूर्ति विपुलतरं कृत्वा धत्त इत्यर्थः॥ अमी च
पुरोवर्तिनो मयवानः इन्द्रतुत्याः ये देवा संति वयं च मानुयाः सर्वे इ हे व इयं अन्नं ऊर्जर संवमधुमत अमृतत्वा दुमत संभरे मविहा
रे स्वी कुर्मः स्वार्थमीप्सरार्थं देति भावः॥॥ एवं समुद्रे कीडता भगवता सलोकं प्रत्यपि गतमित्याह। स समुद्र इति। स समुद्रो
अपी अस्तुरे घामिबरो हतिनियदा सुवजुर्दधे। समाया अर्चिना पदा स्तराणां का कमा सह नमंतामन्यके समे। १॥ यो विष्णुना कीडा पु
ष्करिणी कृतः स प्रसिद्धः समुद्रः अपी च्यः रम्यतमः तुरो वेगवान् निदधे स्वयमेव कीडार्थं स्वात्मानं स्थापितवान् स यजुः शीघ्रतः
मायाः अपरिमितस्त्री पुत्रवंधादिरूपेण दर्शिताः अस्तुरा तर्हि सितवान्। सर्वा सां मायाना मुपसंहारं चकारे त्वर्चः। मायाः प्रत
नावधा दिलीलाः अस्तुरा तर्विस्तारितवानिति वा। तत्र हि सायां हेतु अर्चिना पदेति। अर्चिना पदेन अर्चिरादि मार्ग पर्ववता वा
प देन वे कुंठा परव्यस्ताते न तत्रापयितुमित्यर्थः। ततश्च स्वयमपिता भिमी याभिः सह त्राकं स्वर्गं आरुहत् आरूढवान्। तमेव
कीर्तयतो मम कामक्रोधाघाः समे सर्वे अन्यके कुत्सिताः शत्रवो नाना यो निप्रदत्तात् नभं तां मा भवद्वश्यंतामित्यर्थः ततश्च
निर्विघ्ने नवयमपि भगवत्स्वरूपानंदं प्राप्त्वा मइति भावः॥१॥ १०॥ ११॥ वाकार्ये व्यासवाल्मीकी पदार्थे मा स्फा रितानी। राम
कृष्णकथां भवेगी यतो नमनायको॥ सार्धं शतद्वय मदी राम कृष्णकथानुगं। दर्शितं भगवां सेन तुष्यतात्सा त्वतां पतिः॥
इति श्री मंत्रभाष्यत व्याख्या समुत्ता संहरा संनत्॥ ॥ राम॥ संवत् १७४४ रामकृष्ण॥ राम॥ ५॥ ॥

राम-
३४

